

अथ चुरादिः ।

चुर स्तेये ।

४१६. चुरादेणिः ।

णिच् पा । णइत् । लघूद्धवस्य गोविन्दः, सनाद्यन्तत्वात् धातुत्वम्,
चोरयति ।

४१७. णेरभयपदम् ।

इदं न चुरादौ प्रवर्तते, धातुपाठे चुरादावपि पृथक् परपद्यादि गणनात् ।
प्रवर्तते इत्यन्ये, णेरनित्यत्वेनु यद्गण साफल्यात् । चोरयते चोरति ।
चोर्यते द्विवचने कार्ये णौकृतं स्थातिवत्-अचूचुरत् । चोरयामास ।
चोरति । चोरयिता ।

अमृता०—४१६. चुरादेरिति । चुरादिगणपठिताद् धातीरुत्तरे णि प्रत्ययो भवति
स्वार्थे । णेरयमनित्यमिति वक्ष्यते । धातुत्वमिति—चोरिधातुस्वरूपात् शप् तिवादि, ततो
धातोरन्तस्य गोविन्दः ।

अमृता०—४१७. णेरिति । ण्यन्ताद्यातोरुत्तरे उभयपदं स्यात् । कार्यमिदं चुरादौ
न प्रवर्तते, किन्तु प्रेरणाद्यर्थं ण्यन्तादेव प्रवर्तते इत्यर्थः । अप्रवर्तते हेतुः—धातुपाठ
इत्यादिः । चुरादिगणेऽपि धातुपाठे पर पद्यात्मपद्युभयपदीनां पृथग् निर्देशात् तद्गण साफ-
ल्याय हि चुरादि णेरनित्यत्वं न मन्तव्यमित्यर्थः । येतु भयपदं मन्यन्ते तेषामपि मते हेतुमाह
णेरनित्यत्वेनेति । चोरतीति—णेरनित्यतायां रूपम् । णौ कृतं स्थानिवदिति-द्विवचने कर्त्तव्ये
णौ कृतं यत् कार्यं गोविन्दादिकं तत् स्थानिवद् भवति । तेन च गोविन्दमूतस्य “चो”
इत्यस्य स्थानिवत्वे चुरामः, ततः अशास्वृदित इत्यनेन धातोरुद्धवस्य वामने कृते तत् परस्य
नरलघोरिति त्रिविक्रमः, णेर्हंरश्च । इडादौ रामधातुके तु न णेर्हरः-चोरयिता चोरयि-
ष्यति । चोर्यादिति—नेट् यसवेश्वरयोरिति इटोऽभावाद् णेर्हरः । चुरादि णे: सहज सर्वेश्व-
रान्तत्वस्वीकाराद् इण्वदिङ् वेति केचित्—चोरयिता ।

बाल०—चुरा । चुरादिगणपठिताद्वातोरुत्तरे णिर्भवति । धातुत्वमिति । धातुत्वात्
‘शप् कृष्णधातुक’ इति शप् ॥४१६॥

बाल०—णेरु । ण्यन्ताद्वातोरुत्तरे उभयपदं भवति । इदमिति—इदं लक्षणं चुरादौ
न प्रवर्तते तस्मात् प्रेरणाद्यर्थविहिते णौ प्रवर्तते । अप्रवृत्तौ हेतुमाह—धातुपाठ इति
परपद्यादीत्यादि पदेन आत्मपद्युभयपदिनोप्रेहणम् । उभयपदस्यावश्यकत्वे परपद्यादिग-
णस्य वैयर्थ्यं स्यात् । अन्यसम्मतायां प्रवृत्तावपि हेतुमाह—णेरनित्यत्वेनेति । णेरनित्यस्ता
नास्ति अतः परपद्यादिगणस्य साफल्यम् । द्विवचन इति कार्ये कर्त्तव्ये णौ कृतं स्थानि-

४१८. उद्धव ऋरामस्येर् ।

कीर्त्यति ।

४१९. उद्धवसंज्ञस्य ऋद्यस्य ऋर्वा अङ्गपरे णौ ।

अचीकृतत् अचिकीर्त्तत् । अथ निविष्णुचापा अदन्ताः । कथं वाक्यं प्रवन्धे । अरामहरः, अन्तहरे न गोविन्दं वृष्णीन्द्रौ । अरामहर स्थानि वर्त्वं पा । यथोक्तम्—

अग्लोपित्वं स्थानिवत्वं चादन्तत्वप्रयोजनम् ।

यत्र त्वेते न विद्येते तत्रालोपविकल्पनमिति ॥

अमृता०—४१८. उद्धवेति । धातोरुद्धव य ऋराम स्तस्य इरामदिश्यते पूर्वमन्तस्यैव ऋरामस्य इरादिष्टः, सच कंसारिप्रत्ययं निमित्तीकृत्य, इह तूद्धवऋरामस्य प्रत्यय सामान्ये इरादेशो ज्ञेयः ।

अमृता०—४१९. उद्धवसंज्ञस्येति । अङ्ग परो यस्मात् ताहशि णौ परे उद्धवसंज्ञस्य ऋद्यस्य स्थाने ऋरामो वादिश्यते । दीर्घस्य हृस्व विधानमिह इर् वाधनार्थम् । हृस्वस्य तु गोविन्दं वृष्णीन्द्रापावादार्थम्, अवीकृतत् अमीमृजादित्यादि सिद्धये इति यावत् । पक्षे यथाप्राप्तमपि कार्यं स्यात् । कीर्त्यतीति—इरादेशो सति धातोखः प्रागिदुतोरिति त्रिविक्रमः । अचीकृतदिति—नरऋरामस्यारामः, सन्निमित्तकार्यात् नरारामस्येरामः, लघुयुक्तधात्वक्षरं परस्य नरस्य च त्रिविक्रमः । अचिकीर्त्तदित्यत्र द्विवचने कार्यं णौकृतं स्थानिवदिति परिभाषा तु न प्रवर्त्तते, उद्धवऋरामस्येर-विधाने सामान्यं प्रत्ययापेक्षत्वेन णे निमित्तत्वमिष्ट मिति ज्ञेयम् । तेनात्र श्रीरामस्य द्विवचने नरस्य वामनः चर्वगश्च ।

वदिति । चु इत्यस्य द्विवचनम् अचूचुरदिति ष्यन्तत्वादङ् ‘अशास्वृदित उद्धवस्ल वामन’ इत्यनेन वामन, तत्परस्य ‘नरलघोस्त्रिविक्रमो रवतोविष्णुजने’ इत्यनेन त्रिविक्रमः । चोरयामासेति अनेकसर्वश्वरत्वादाम् ॥४१७॥

बाल०—उद्धव ऋरामस्य स्थाने इर् भवति ॥४१८॥

बाल०—उद्धव अङ्ग परो यस्मात् ताहशे णौ परे उद्धवसंज्ञस्य ऋद्यस्य स्थाने ऋर्वा भवति । ऋरामस्य ऋरामविधानं गोविन्द-वृष्णीन्द्रवाधनार्थम् । अचीकृतदिति नरऋरामस्यारामः लघुयुक्तधात्वक्षरपरस्य नरस्य सन्निमित्तकार्यं, नरारामस्येरामः सनि, तत्परस्य नरलघोस्त्रिविक्रमः । अचिकीर्त्तदित्यत्र प्रथमतः अङ्ग परे णौ सति ऋरामस्येर कर्तव्यः, ततः स्थानिवत्वं मत्वा द्विवचनं, ततो ‘नरस्य वामनः’, ‘नरऋरामस्येरामः’, ‘यावत् सम्भवस्तावद्विधि’रित्यनेनरामं कृत्वा पश्चात् ‘धनोरवप्रागिदुतोस्त्रिविक्रमोरवतोविष्णुजने’ इत्यनेन त्रिविक्रमः, तथापीदं कल्पेन सिद्धयति त्रिविक्रमात् पूर्वं लघुयुक्तधात्वक्षरपरस्य नरघुत्रिविक्रमसम्भवादतः द्विवचने कार्यं णौ कृतं स्थानिवदिति पारिभाषिकमत्र नेष्टं हि यत विश्वायते, यदा स्थानिवत्वं न मन्यते, तदा कीर्त्तं कीरामस्य द्वित्वं कृत्वा नरस्य वामनकरणेन स कश्चिद्दोष इत्यादिकमापाततः णौः परिनिमित्ततैव नास्ति, तस्माद् द्विवचने

अग्लोपित्वं दशावतारादर्शनम् । तेनसन्निमित्तकार्याद्यभावः । स्थानि-
वत्वेनोद्भवस्य वृष्णीन्द्र-गोविन्दाभावः । तथाथादीनां सारामस्यैव
थरामादेविवचननित्यभिप्रायः । कथयति अचकथत् । गण संख्याने ।
गणयति, अजगणत् । अजीगणदिति चान्द्रमतम् । स्पृह स्पृहायाम् ।
स्पृहयति, अपस्पृहत् ।

अर्थ याच्चायाम् अर्थयते । अल्लोपविकल्पनात् अन्त्यारामस्य च
वृष्णीन्द्रो णाविणि चेति पाणिनिमतम् ।

अथ निर्विष्णुचापा अदन्ता इति—अतः सिद्धोपदेशे इत्यादौ सविष्णुचाप सर्वेश्वर
इदित्यनेन अन्तसर्वेश्वरस्य इत्वं न स्यात्, तत्र जागृकथादेवर्जनात् । अराम हर इति राम-
धातुके इतिशेषः । अराम हरस्य स्थानित्वं पाणिनीया मन्यन्ते । तदेवसमर्थयति—यथोक्त-
मिति वोपदेवेनेति शेषः । तत्र चान्ते—“तद्वलान्त्यदीर्घश्च पुक् चेत्यद्वापयत्यत्” इत्यधिकः
पाठो दृश्यते । अस्यार्थः—कदशावतारः । अग्लोपित्वं स्थानिवत्वच्च एतदुभयमदन्तस्य
आरामान्तस्य धातोः प्रयोजनम् । नत्र अग्लोपित्वेन सन्निमित्तकार्याभावः, नतु दशावता-
रादर्शने इति निषाधानुसारात् । यथा अचकथदित्यदौ । स्थानिवत्वेन चोद्भवत्वाभावान्न हि
लघूद्भवस्य गोविन्दः, न वा उद्भवारामस्य वृष्णीन्द्रः । यथा गणयति कुणयतीत्यदौ । यत्र
पुनरेते अग्लोपित्व—स्थानिवत्वे न विद्यते, तयोः कार्यं न सम्भवेदिति यावत्; तत्र धातौ
यद्वलात् अदन्तत्वस्वीकार वलात् विभात्यादिषु । उद्भवत्वविरहेन वृष्णीन्द्रत्वासम्भवान्न
स्थानिवत्व प्रयोजनम्, तथा लघुयुक्तधात्वक्षरपरत्वविरहेण सन्निमित्त कार्यानुपयोगान्ताग-
लोपित्व प्रयोजनमिति मर्म । अतएवाच विकल्पेन अरामहरः । ततोऽरामस्य स्थिति पक्षे
अन्तस्य वृष्णीन्द्रः पुक् चेति—अर्थपियते अङ्गापयतीत्यादि सिद्धयतीति ।

इह तु कारिकायाः पूर्वाद्विमेव पाणिनेः स्वमतस्य च पोषकम्, उत्तरार्द्धस्य अल्लोप
विकल्पनमात्र मुभयमतानुकूलम्, नतु तद्विकल्पस्य हेतुद्यमम् । अर्थादीनां स्थानिवत्वेन
सराम थरामादे द्विवचनमिति वक्ष्यमाणविरोधापत्तेः । हेतु द्वय न्यासस्तु उदाहरिष्यमाण
वोपदेव मतानुसारि पदपोषकार्थं इति वोध्यम् ।

अजगणदिति दशावतारादर्शनान्न सन्निमित्तकार्यम् । चान्द्रमतमितितन्मते जागृग-
णोर्वेति लक्षणेन हि नरस्य ई विदीयते नतु सन्निमित्त कार्येण । अल्लोपविकल्पः पाणिनेरपि
सम्मत इति दर्शयति—अल्लोप विकल्पनादित्यादिना ।

कार्यं णी कृतं स्थानिवदिति कथादिवर्जनादि शेषः । अरामहरः इति अरामहरो रामधातुक,
इत्यनेनेति शेषः । अरामेति—अरामहरस्य स्थानिवत्वं भवतीति तु पाणिनीयाः यथोक्तमिति
पाणिनीयैरिति शेषः । अदन्तत्वस्य प्रयोजनमिति विग्रहः । एते अग्लोपित्व-स्थानिवत्वे न
स्तस्तत्राल्लोपविकल्पनमिति । आस्तिथदित्यत्र आञ्चिकदित्यत्र च अल्लोपस्य स्थानिवत्वा-
भावेऽपि उद्भवाभावान्न वृष्णीन्द्र इति न स्थानिवत्वस्य प्रयोजनम् । एवम् अङ्गपरणी परे

४२०. अर्ति ही व्ली री कनूयी क्षमाय्यारामेभ्यः पुक् यलोपो
गोविन्दश्च णौ, दरिद्रां विना ।

अर्थापयते । जाविणि चेति किम्-कृति तु गोपायकः । अङ्गि सर्वेश्वरा-
दित्वे त्वित्यादि, अशास्त्रवृदित इति लघुपरत्वात् सन्निमित्तकार्यम्—
आर्तीयपते । आर्तीयपते ति काशिकादि मतम् । आर्तीयत । अराम
हरस्य द्विरुक्तौ न स्थानिवत्त्वमिति तु वोपदेवः । ततः सणेद्विर्वचने
आर्तीयते ।

अमृतां—४२०. अर्तीति । णौ परे अर्तोः, ही लज्जायां, व्लीवरणे, री, कनूयी
शब्दे, क्षमायी विधूनने इत्येतेभ्य स्तथा दरिद्रां विना आरामान्माच्च धातो रुत्तरे पुगागमो
भवति । कनूयी क्षमायी इत्येतशो यंलोपः ही प्रभृतीनां गोविन्दश्च स्यात् । अर्तीति भवादे
जुं होत्यादेश्च ऋधातो ग्रंहणम्, तथा रीति रीड़, क्षरणे दिवादिः, री गति-शोषणयोः
कथादि द्वयोरेव ग्रहणम् । गोपायक इति—गुपू रक्षणे धातो र्णक् प्रत्यये गुपू धूपेत्यादौ
प्रत्यय सामान्य निमित्तत्वेन आयः । तत्र णौ इणि चेति निर्देशात् णकि न वृष्णीन्द्रः,
किन्तु अरामहरो रामधातुके इत्येव ।

अङ्गीति—सर्वेश्वरादित्वेतु नवदर वर्जस्यान्यभागस्येति अर् वर्जयित्वा थरामस्य
दित्वमित्यर्थः अशास्त्रवृदित इत्युद्वारारामस्य वामते कृते लघुयुक्तधात्वक्षरपरत्वात् सन्निमित्त
कार्यद्वयम्—नरामस्येरामो दीर्घश्चेति आर्तीयपते । आर्तीयपते ति काशिकादिमते—अशा-
स्त्रवृदित इत्युद्वास्य वामनः, णौ कृतं स्थानिवदिति परिभाषया आरामस्य स्थानि वत्त्वेन
लघुयुक्तधात्वक्षरपरत्वविरहान्न सन्निमित्तकार्यमित्याशयः ।

अरामहरपक्षे नतु सन्निमित्त कार्यमिति—आर्तीयत । अराम हरस्य द्विरुक्ताविति—
वोपदेवमते अल्लोपविकल्पनात् सन्नवदभाव-स्थानिवत्त्वयो रभाव इति प्रगुक्तकारिका
व्याख्यायामुपपादितमेव । ततः सणे द्विर्वचने आर्तीयते । आञ्चीकपदिति स्वमते, आर्ती-
यपते ति वत् । आञ्चीकदिति तु वोपदेवमते—आर्तीयते ति वत् ।

लघुयुक्तधात्वक्षरपरत्वाभावान्न सन्निमित्तादिकार्यसम्भवोऽतन्निषेधरूपाग्लोपित्वमपि न
प्रयोजनकं, तस्मादर्थादीनामल्लोपरिकल्पनमिति । कार्यादीत्यादिपदेन त्रिविकमादेर्ग्रंहणम् ।
अचकथदिति दशावतारादर्शनात् सन्निमित्तकार्याद्यभावः । अपस्पृहदिति शौरिशिरस्कस्तु
सात्वत इति पृरामस्य स्थितिः अल्लोपेति अल्लोपविकल्पनात् पक्षेऽरामस्थितिः, ततश्च
अन्त्यरामस्य चेति पाणिनीयमतमिति इदमस्माकमपि मतमिति ज्ञेयम् ॥४१८॥

बाल०—अर्तिति । णौ परे अर्तेः ही लज्जायां, व्ली वरणे इत्येताभ्यां रीधातोः
कनूयी शब्दे, क्षमायी विधूनने इत्येताभ्यां दरिद्रां विना आरामान्ताच्च उत्तरे पुक् भवति,
यलोपो गोविन्दश्च भवति । उकावितौ । अर्तीतिः ऋगतौ प्रापणे च भवादिः ऋगतौ
ह्वादिर्व्योरेव ग्रहणम् । रीति री गति—रेषणयोः क्र्यादिः, रीड़ श्रवणे दिवादिर्व्योरेव

अङ्गः लक्षणे । अङ्गं यति । नरामजावनुस्वारेत्यादेः अनक इत्येव धातोः
स्वरूपम् । ततः कस्य द्विवचने-आश्चीकपत् । पक्षे आश्चकत्, आश्चिकत् ।
युज संयमने ।

४२१. युजादिर्णिर्वा ।

योजति योजयति । भू प्राप्तौ । भावयते भवते । भवतीत्यप्येके ।

॥ इति चुरादिः समाप्तः ॥

अमृता०—४२१. युजादिरिति । युजादिगणे पठिताद् धातोरुत्तरे णि वा भवति ।
युजादिर्णिर्वा श्रु राद्यन्तर्गतं एव पञ्चत्वारिशत् परिमितः । भूप्राप्त्यर्थं भूधा-
तोरात्मपदमेव प्रसिद्धम् । केषाच्चिन्मते परपदमपि भवति । हष्टे कुत्र च तादृशि प्रयोगे
तत्तु अपप्रयोगवुद्ध्या न भ्रमितव्यमेतदर्थं हि विविधमतान्तरोत्थापनं ज्ञेयम् ।

इति श्रीहरिनामामृतेऽमृतास्वादिन्यामाख्यात
प्रकरणे व्याख्यातश्चुरादिर्णिर्वा ॥

ग्रहणम् । रेषणं वृक्षद्वन्द्वः । गोपायक इति वृष्णीन्द्राभावे अरामहरः । अङ्गीति च्छेदः ।
सर्वेश्वरादित्वे त्वित्यादीति सारामथरामस्य द्विवचनम् अशास्वृदित इतीति बामन इति
शेषः । लघुपरत्वादिति सन्निमित्तकार्यादिति शेषः । अङ्गापयतीति अल्लोपविकल्पनात्
अन्त्यारामस्य वृष्णीन्द्रे कृते पुक् । कस्य सारामकरामस्य । आश्चीकपदिति पूर्ववत् ।
पक्षे इति काशिकादिमते इत्यर्थः । आश्चिकदिति वोपदेवमते ॥४२०॥
बाल०—युजा । युजादेरुत्तरे णिर्वा भवति । युजादिर्णिर्वा एव ज्ञेयः ॥४२१॥

* ॥ इति चुरादिः समाप्तः ॥ *

अथ णिप्रत्ययान्तः ।

४२२. णिः प्रेरणादौ ।

प्रेरणादि हेतुकर्त्तु व्यापारः । णेष्वभयपदम् ।

दुक्षज् करणे । कुर्वन्तं प्रेरणादिना प्रवर्त्यति— कारयति; कारयते ।
कार्यते । अचीकरत् । कारयामास । जागर्त्तरिणलोर्गोविन्दनिवेधान्ना
त्रोद्भवस्य वृष्णीन्द्रः—जागरयति । लघु युक्तधात्वक्षरपरत्वाभावान्न
सन्निमित्तकार्यम्— अजागरत् । अजीजागरदिति चान्द्रमतम् । जाग-

अमृता०—४२२. णिनिति । प्रेरणादावर्थे धातोरुत्तरे णिप्रत्ययोभवति । कस्तावत्-
प्रेरणादिरित्यपेक्षायामाह—हेत्वित्यादि । कर्त्ता स्वतन्त्र इत्युक्तो हेतुकर्त्ता प्रयोजकः ।
प्रयोजकाधीनकर्त्ता प्रयोज्य इति सत्रिधा । इतिवक्ष्यते कारके प्रकरणे । तत्र हेतुकर्त्तः
प्रयोजककर्त्तु योव्यापारश्चेष्टाविशेषः सएव प्रेरणादिशब्दवाच्य इत्यर्थः । प्रयोज्य कर्तु—
व्यापारस्तु क्रियासाध्यभूतस्तदिन्द्रिय चेष्टारूप इतियावत् । आदिशब्देन अध्येषणानुकूला-
चरणयोश्च ग्रहणम् । एतेषु कस्मिन्श्विदर्थे भूत्यादेनियोजनं प्रेरणमिति भावः । यथा—
कृष्णो दृत्येन दुर्घं दोहयति । आराध्यस्य गुवादिः सत्कारपूर्वक व्यापारणमध्येषणम् ।
यथा—गृहमेधी सातुनात्मानं संस्कारयति । आनुकूल्यन्तु क्रियार्था वहुधा सम्भवति ।
कृष्णस्तण्डुलपाचयतीत्यत्रानुमतिदानेन, वैच औपधं पाययतीत्यत्र उपदेशादिदानेन;
एवमानुकूल्यविधानञ्च प्रयोजक-कर्त्तु व्यापारः । तथाभिक्षा भथुरां वासयतीत्यत्रापि
यथोचितद्रव्य संकलेन भिक्षा मथुरावास क्रियायामानुकूल्यमाचरतीति तस्यां व्यापारवत्ता
त्वारोपिता । एवमन्यान्यपि ज्ञेयानि ।

ननु जागरयतीत्यत्र गोविन्दे कृते उद्भवारामस्येति वृष्णीन्द्रः कथं न कियत इति
चेतत्र प्रागुक्तिं स्मारयतिजागरत्तेऽरिति । तत्र जागत्तेऽर्गोविन्दन नियमनसूत्रे तृसिंह प्रत्ययेषु

बाल०—णिः । प्रेरणादावर्थे धातोरुत्तरे णिर्भवति । प्रेरणादिरिति हेतुकर्त्तुः
प्रयोजकस्य व्यापरश्चेष्टाविशेषः । प्रेरणादाविति भूत्यादेः क्वचिदर्थे नियोजनम् प्रेरणम्
यथा कारयति माला वैष्णवम् वैष्णवार्थः । आदिशब्देन अध्येषणादेव्यहणम् । आरामस्य
गुवादिः सत्कारपूर्वकनियोजनमध्येषणम् यथा भोजयति गुरुं वैष्णवः । अचीकरदिति
पूर्ववत् । ननु जागरयति इत्यत्र गोविन्दकृते ‘उद्भवारामस्ये’ त्यादिना वृष्णीन्द्रः कथं न
भवतीति चेतत्राह—जागरत्तेऽरित इत्यलोर्गोविन्दनिवेधात् तयोरेव वृष्णीन्द्रः नान्यत्र, अन्यथा
अजागारीत्यादावपि गोविन्दानन्तरं वृष्णीन्द्रे कृते तयोर्निषेधस्य वैयर्थ्यं स्यात् । लघुयुक्तेऽति
नरस्येति शेषः । सद् निमित्तं यत्र तस्य भावस्तत्ता । अत्र नरे कार्यविशेषं प्रति सनो
निमित्तता न भवतीत्यर्थः । अथवा सनो निमित्ततेऽति विग्रहः । न सन्निमित्तकार्यमिति वा
पाठः । चन्द्रमतमिति क्रमदीश्वरादिलक्षणम् । अचीचकासदिति धातोर्गुर्वक्षरयुक्तेऽपि

गणोवेंतितलक्षणम् । इह तु स्यात्—अचीचकासत् अचिक्षणत् ।
उपेन्द्रादन इत्यादि—प्राणिणत् ।
चोरयन्तं प्रेरयतिस्म—

४२३. णौ हरे न दशावतारादर्शनत्वं मन्तव्यम् ।

तत् उद्धवस्य वामनादि,—अचूचुरत् । रभि-लभोर्नुम् रम्भयति । णि-
लोपस्यासिद्धत्वान्न नलोपः—अररम्भत् । हिनोतेरजीहयत् ।

४२४. घटादीनामुद्धवस्य वामनो णौ, णिपूर्वयोर्णम्बिणोस्तु
त्रिविक्रमो वा ।

मध्ये इण्णलोरेव निषेधात् तत्रतत्रैव नृसिंहकार्यं नियमितम्, तदन्यत्र नृसिंह ष्यादिषु तु
गोविन्दविद्यानसामर्थ्यादिव तेषु वर्णन्द्रनिषेधपर्यंवसानात् ।

अचीचकासदित्यत्र धातोर्गुवेक्षरत्वेऽपि नरस्य तु न तथा, ततो लच्छक्षरपरतया
भवेदेव तस्य सन्निमित्तकार्यं—नरलघोस्त्रिधिकमता । अचिक्षणदित्यत्र नरस्य गुरुत्वेऽपि
लघुधात्वक्षरपरत्वात् सन्निमित्तकार्यं किन्तु लघुत्वाभावेन न त्रिविक्रमः । प्राणिणदिति—
सर्वेश्वरादित्वे सन्यडोस्तु तत्सम्बन्धिनः सर्वेश्वरस्य चेति गेरत्र सन्निमित्तकार्यसम्पर्कित्वात्
सर्णेद्विवचनम् ।

अमृता०—४२३. णेरिति । णेरुत्तरे पुन णौ परे, पूर्वणेर्हरे सति दशावतारादर्श-
नत्वं न मन्तव्यम् । अङ् परे णौ न तु दशावतारादर्शन इति यत् सन्निमित्त कार्यं निषिद्धं
तस्यैव पुनः प्राप्तये त्विदम् । ननु अररम्भदित्यत्र णेर्हरे सति अनिरामेतामित्यादिनोद्धवन-
रामहरः कथं न स्यात्तत्राचष्टे—णिलोपस्यासिद्धत्वादिति । इह प्रकृत्यङ्गत्वान्नलोपस्या-
न्तररङ्गत्वम्, णेस्तु प्रत्ययत्वात् तत्कार्यस्य वहिरङ्गता । ततश्चान्तरङ्गे कार्यं क्रियमाणे
तदनिमित्तं वहिरङ्गमसिद्धं स्यादिति णि लोपासिद्धे कुतः पुनः कंसारिपरत्वं प्रसङ्गं इति
भावः । अजीहयदित्यत्र हि धातोरिह न धत्वं, तत्र नत्वडीति निषेधात् ।

अमृता०—४२४. घटादीनामिति । णौ परे घटादीनां धातुनामुद्धवस्य वामनो भवति
णिपूर्वके णमुप्रत्यये, तथाभूते इणि प्रत्यये च परतो घटादीनामुद्धवस्य त्रिविक्रमो वा
भवति । ननु कथं घटादित्वेऽपि स्मारयतीयादावुद्धवस्य त्रिविक्रमः ? सत्यं, गण कार्य-

नरस्य लघुयुक्तधात्वक्षरपरत्वमस्येव, अतः सन्निमित्तकार्यं लघुत्वाभावात् त्रिविक्रमाभावः ।
प्राणिणदिति अत्र सर्णेद्विवचनम् । प्रेरयति स्मेति स्मशब्दौ भूतकालवचनः ॥४२२॥

बाल०—णौ । णौ परे णे हर्हे सति दशावतारस्य अदर्शनत्वं न मन्तव्यम् । ननु
अररम्भदित्यत्रानिरामेतमित्यनेन नलोपः कस्मान्नस्यादिति चेत्तात्राह असिद्धत्वादिति ।
‘क्वचिदन्तरङ्गकार्यं क्रियमाणे तदनिमित्तं वहिरङ्गमसिद्धं स्यादिति न्यायेनासिद्धत्वम् ।
अत्रान्तरङ्गकार्यं नलोपः, वहिरङ्गं णिलोपः । अजीहयदिति नत्वडीति निषेधात्—
न हैर्षिः ॥४२३॥

णमुः कृत् । घटयति, अजीघटत् । इणि—अघटि अघाटि ।
ब्रित्वा सम्भ्रमे । त्वरयति ।

४२५. त्वर स्पस स्मृ भ्रद प्रथ दृ स्तृणां नरस्य अरामोऽङ्गपरेणौ ।

४२६. वेष्टिचेष्टयोर्वा ।

त्वरादीनां सन्निमित्तापवादः । अतत्वरत् । अत्वरि अत्वारि । द्वितीये
णावपि तद्वत् । घटादि पाठादनुद्धवस्यापि त्रिविक्रमः—अक्रन्दि
अक्रान्दि । चुरादिणेः सहजत्वादिण्वदिट् अशामिषातां अशमिषाताम्
इति त्रिविक्रम विकल्पनात् । अशमिषातामिति त्विट्पक्षे । स्पश—
अपस्पशत् । एते घटादौ द्रष्टव्याः । अशास्वृदित इति निषेधात्
अशशासत् ।

स्य नित्यत्वात् क्वचिद् व्यभिचारश्च स्यात् । तच्चानित्यत्वम्—ऋरामान्तल्वादिभ्यां क्ते
निरिति कृत सूत्रे ज्ञापयति । तेन—न विश्वसेदविश्वस्तमित्यादि प्रयोगश्च सिद्धोभवति ।

अमृताऽ—४२५. त्वरेति । अङ्गपरे णौ परतः ब्रित्वा सम्भ्रमे, स्पश धारण
स्पर्शनयोः, स्मृचिन्तायां, भ्रद मर्दने, प्रण प्रख्याने, दविदारणे, स्तृग्र आच्छादने इत्येतेषां
नरस्यान्तः आरामः स्यात् । नरारामस्येराम इति प्राप्ते तदनवाद एषः । अत एतदेवोक्तं
मूले—त्वरादीनां सन्निमित्तापवाद इति ।

अमृताऽ—४२६. वेष्टिति । वेष्ट वेष्टने, चेष्ट चेष्टायामित्येतयो नंरस्यान्तः अरामो वा
स्यादङ्गपरे णौ । अप्राप्ते विभाषेयम् । अत्वरीति घटादित्वात् त्रिविक्रम विकल्पः । ननु
क्रन्दयातो उद्धवे अरामाभावेन त्रिविक्रमासम्भवात् तस्य वामनविद्यानमुषपन्नं स्यात्,
तर्हि किं तस्य घटादिषु पाठ साफल्यमिति चेत्तत्राह—अनुद्धवस्यापि त्रिविक्रम इति । घटा
दिषु पाठ सामर्थ्यादनुद्धवस्याप्यरामस्य त्रिविक्रमो वामनश्च स्यादेवेत्यर्थः । चुरादि गेरिति—
सहजत्वात् सहजसर्वेश्वरान्तत्व स्वीकाराद् विकल्पेन इण्वदिट् भवति, घटादित्वादुद्धव—
वामनश्च ।

बाल०—घटा । णौ परे घटादीनामुद्धवस्य स्थाने वामनो भवति, णिपूर्वयोर्णम्बिं
णोस्तु परयोः उद्धवस्य त्रिविक्रमो वा भवति । अघटीति उद्धवोऽत्र वामनः । अघटीति
त्रिविक्रमोऽत्रोद्धवः ॥४२४॥

बाल०—त्वर । अङ्गपरे णौ परे ब्रित्वा सम्भ्रमे, स्पशं धारणस्पर्शनयोः, स्मृ
चिन्तायां, भ्रद मर्दने, प्रथ प्रख्याने, हृदविदारणे, स्तृग्र आच्छादने इत्येतेषां नरस्यान्तः
अरामो भवति । स्तृणामिति बाहुल्यानुट् ॥४२५॥

बाल०—वेष्टि । वेष्ट वेष्टने, चेष्ट चेष्टायाम् इत्येतयोर्नंरस्यान्तः अरामो वा भवति ।
ननु त्वरादीनां नरस्यान्तस्य अरामस्य अरामविद्याने किं प्रयोजनमिति चेत्तत्राह—
त्वरादीनामिति सन्निमित्तापवादः सन्निमित्तकार्यापवादः अन्यथा सन्निमित्तकार्यं स्यात् ।

आङ्गः शासु इच्छायामित्यस्य तु न निषेधः—आशीशसत् । अरराधत् । एजृ-ऋरामेत् करणान्न वामनः, ततो मायोगे मैजिजत् । एधते: प्रथमं वामन स्ततो द्विवचनम्—मेधिधत् । तदयोगे तु एजिजत्, एदिधत् । नवदर सत्सङ्गे—औन्दिदत् औजिजत् । अदृभियोगे भौवादिकः—आड्डित् । एवमार्चिचत् । श्वेसङ्कर्षणो वेत्यादि, केवल णौ कृतस्य स्थानिवत्वात् शोर्द्विवचनम्, अङ् परे णौ वामनः त्रिविक्रमश्च अशूशत पक्षे अशिश्वयत् । स्मृअध्याने, आध्यानं सोतकण्ठ स्मरणम्—असस्मरत् । ऊद अमम्बदत्, प्रथ अपप्रथत् । ह अददरत् । स्मृ प्रभृतयश्च

अशमयिषातामिति—अनिडादी गेहैर विधानादिटि न हि गेहैरः । अरराधदिति—राघृ सामर्थ्ये भ्वादिरात्मपदी । एवच्च लाघृ द्राघृ श्लाघृ प्रभृतीनामपि नोद्व वामनः । मैजिजदित्यादी सणे द्विवचनम् । एधते: प्रथमम् वामन इति—अन्यथा द्विवचनात् परमुद्धवत्व विरहेण एरामस्य वामनो नैव समभाव्येत; एतत्तु माशव्द योगएव कार्यम् । मायोगामावे नित्यत्वात् अतप्रसङ्गमावे वृष्णीन्द्रः । औन्दिदित्यादि—उन्दी क्लेदने रुधादिः, उव्ज आर्जवे तुदादिः, अर्च पूजायां भ्वादिः । उन्यादि चतुर्णि क्रमेण नवदरान् वर्जयित्वान्य भागस्य सणेद्विवचनं दर्शतम् ।

ननु श्व धातो रङ् परे णौ नारायणस्य सङ्कर्षण-वृष्णीन्द्रयोः स्तोः सन्धिमुद्ववामनश्च कृत्वा णौ कृतं स्थानिवदितिर्दर्शितप्रणालीतो द्विवचनम् कथं न क्रियते इतिचेत्त दुच्यते—अङ् परे णौ परे यानि कार्याणि तेभ्यः पश्चात् द्विवचने कृते तु अशशवदित्यनिष्ठरूपमापद्ये तेति । तस्मादिह केवल णौ कृतस्य सङ्कर्षणं मात्रस्य स्थानिवत्वमिष्टम्; तदर्थमेव भाविनि अङ्गि भूतवत्त्वमुपचारितमिति ध्येयम् । सङ्कर्षणाभावपक्षे वृष्णीन्द्रः,

अत्वारीति त्रिविक्रमपक्षे । उद्वस्य त्रिविक्रमो वा भवतीत्युक्तं तर्हि कथम् अकान्दीत्यत्र त्रिविक्रमो भवतीति चेत् तत्राह—धटादीति । कन्दधातोररामस्योद्धवत्वाभावावृष्णीन्द्रभावः । अतो वामनविधानस्य प्राप्तिसम्भावनैव नास्ति त्रिविक्रमाभावश्चेति तर्हि धटादिषु पाठो व्यर्थः स्यादिति । सहजत्वादिति सहजत्वात् सहजसर्वश्वरान्तत्वम् अत इण्वदिट् । अशमयिषातामिति अनिडादावित्युक्तत्वात् न गेहैरः । एत इति त्वर कन्द शम स्पृश इत्यर्थः । निषेधादिति न वामन इति शेषः । अरराधदिति राधृविलोडने भ्वादि आत्मपदी ऋरामत्वाद्वामनाभावः । मैजिजदिति सणेद्विवचनम् । तदयोगे माशव्दायोगे । न-व-द-र सत्सङ्गे इति न-व-द-र संयोगे औन्दिदित्यादिकमुदाहरणचतुष्टयम् । औन्दिदिति उन्दी क्लेदने रुधादि सत्सङ्गादि नराम वर्जयित्वा अन्यभागस्य दीत्यस्य द्विवचनम् एव-मुत्तरेष्वपि । औजिजदिति उव्ज आर्जवे तुदादिः । आर्चिचदिति अर्च पूजायां भौवादिकः । भाविनीति भाविनि अङ्गि सङ्कर्षणानन्तरं वृष्णीन्द्रः, तत औ आव्, ततः स्थानिवत्वम् । अशिश्वयदिति स्थानिवत्वात् शर्वेद्विवचनं वामनः नरस्य लघुत्वाभावात्त्रिविक्रमाभावः ।

घटादयः । स्तु अतस्तरत् । वेष्टि चेष्टिचोर्वा अववेष्टत् । अचेष्टत् अचिचेष्टत् ।

४२७. भ्राज भ्रास भाष दीप जीप मील पीड रण भण ह्वे
लप लुप लुठादीनामुद्धवस्य वामनो वाड् परे णौ ।

भ्राज भ्रासो ऋूरामेत्त्वात् केवलत्वाच्च अवभ्राजत् अविभ्रजत् ।
अवभाषत् अवीभषत् । अत्रालघु परत्वान्न सन्नमित्ति कार्यम् ।
आटिटदित्यत्र णौ परे लघुयुक्तपरत्वाभावान्न त्रित्रिक्रमः । एवं मैजिज-
दित्यादि च । माभवानटिटदित्यत्रापि द्विर्वचनमुद्धववामनात् पश्चादेव
स्यात् । ओणू धातो ऋदित् करणात् तत्रु माभवानोणिणत् ।
तदेव आटिटदित्यादि सिद्धये नर लघोरित्यस्य विष्णुजनादीति विशेषणं
यत्स्यां कल्पितं तद् व्यर्थमेव च स्यात् ।

आय्, वामनः, ततः स्थानिवत्वेन द्विर्वचनम् । असस्मरदित्यादिषु त्वरस्पशेत्यादिना
मरामस्यारामः, तेन च सन्निमित्तकार्याभावः ।

अमृता०—४२७. भ्राजेति । अड् परे णौ परतः भ्राजू दीप्तो, भाष व्यक्त वाचि,
दीपी दीप्तो, जीव प्राणधारणे, मील निमेषणे, पीड अवगाहने, रण भण शब्दे, श्रण दाने
ह्वेन् स्पद्धायां, लप व्यक्तायां वाचि, लुप छेदने, लुठ विलोडने इत्येतेषामुद्धवस्य वामनो वा
भवति । उद्धवारामस्य वृष्णीन्द्र इत्यस्य पाक्षिकापवाद एषः । आदिपदेन कण निमीलने,
वण शब्दे, हेठ विवाधायामिति त्रयो न्यास कारसम्मताः । केवलत्वादिति-अनुवन्धरहित्व-
त्वादित्यर्थः । तस्य अविभ्रजदित्येव, ऋरामेत्तु अवभ्राजत् अविभ्रजदिति द्वयं हि सूत्र
फलम् । अत्रेति अभ्राजदित्यत्र, अवभाषदित्यत्र च । अलघु परत्वादिति नरस्य लघुयुक्त-
धात्वक्षर विरहादित्यर्थः । आटिटदित्यत्र लघुयुक्तपरत्वाभावादिति केवलविष्णुजन परत्वात्
(केवलटराम परत्वादित्यर्थः) । सर्वेश्वरस्य हि लघुयुक्तवधम्माश्रियत्वादिति निदानम् ।

सोतकण्ठेति सोतकण्ठञ्च तत्स्मरणञ्चेति विग्रहः । असस्मरदित्यादौ 'त्वरस्पशे'त्यादिना
नरस्यान्तस्यारामः । स्मृ प्रभृतय इति चत्वार इत्यर्थः ॥४२६॥

बाल०—भाष । आड् परे णौ परे भाष व्यक्तायां वाचि, दीपी दीप्तो, जीव प्राण-
धारणे, मील निमेषणे, पीड अवगाहने, रणे शब्दे, भण शब्दे, श्रण दाने ह्वेन् स्पद्धायाम्,
लप व्यक्तायाम् वाचि, लुप छेदने, लुठ संश्लेषणे इत्यादीनामुद्धवस्य वामनो वा भवति ।
ह्वे इत्यत्र हेठेति क्रमदीश्वरादयः । हेठ विवाधायां लुठादीनामित्यादिशब्देन कणादेर्घणम् ।
कणादीनां वा हस्तो वक्तव्य इति भाष्यम् । केवलत्वाच्चेति अनुवन्धरहितत्वं केवलत्वम् ।
अविभ्रजदिति केवलत्वेन । अत्रेति अवभ्राजदित्यत्र अलघुपरत्वादिति लघुयुक्तधात्वर-
परत्वाभावादित्यर्थः । लघुयुक्तपरत्वाभावादिति केवलटरामस्य परत्वात् । द्विर्वचनमिति

और्णनवत् आर्तीथपतेत्यादौ त्रिविक्रमः स्यादेव । उद्धव संज्ञस्येत्यादि—
अवीवृतत् अमीमृजत् ।

त्रिस्वप् शये—

४२८. स्वापेः सङ्कृष्णोऽङ्गिः ।

ततोद्विवृत्तचनम्—असूषुपत् ।

४२९. शाश्वासाह्वाव्यापेभ्यो युक् णौ ।

पेति पा पे च गृह्णेते, रक्षणार्थस्तु न । सन्देहे तु न लुग्विकरणस्य

मा भावानटिटदित्यत्रापीति अपिकारेण मेदिधत्यत्र चोद्धवस्य वामनम् विधाय
ततो द्विवृत्तचनमिष्टम् । अन्यथा पूर्वं द्विवृत्ते कुते तृद्वृत्तवाभावाद् वामनो न स्यात् ।
आटिटदित्यादिसिद्ध्य इति—व्यतिरेकमुखेनाटिटदित्यादिसिद्ध्ये इत्यर्थः । नरघोरित्यत्र
प्रक्रिया कौमुद्यां—‘हलादि लघ्वभ्यासस्ये’ति यत् कल्पित वाक्यं तत् वर्थमेव, हलादीति
विशेषणं निवेशं विनापि तत्तत्पदसिद्धेः । तथा हलादित्वाभावेऽपि ऊर्ध्वं अर्थादीनां नरस्य
त्रिविक्रमत्वसिद्धेश्च । तस्मात्तत्र हलादीति विशेषणं वृथैव न्यस्तम् । तथा कल्पितमित्यनेन
सर्वेषाममतत्वाद् भ्रमएवेत्यपि ध्वनितम् । उद्धवसंज्ञस्येति—‘उद्धवसंज्ञस्य ऋर्वा अङ् परे
णौ’ इति लक्षणेनेति शेषः ।

अमृता०—४२८. स्वापेति । यन्तस्य स्वापि धातोः सङ्कृष्णः स्यादङ्गिः परे ।
ततोद्विवृत्तचनमिति—सङ्कृष्णेण कुते लघुद्वृत्तस्येति गोविन्दः, पुनरशास्वृदित इति वामन स्ततो
द्विवृत्तचनमिति क्रम उन्नेयः । अनन्तरञ्च नरलघो त्रिविक्रमो विरचित्वस्यपत्वञ्चेति ।

अमृता०—४२९. शोषेति । णी परे शो तनुकरणे, छोदने, षोऽन्तकर्मणि, ह्वेत्रं
स्पद्धियां, व्यंग् सम्वरणे, वेत्रं तन्तुसन्ताने इत्येतेभ्यः पा धातोश्चोत्तरे युगागमो भवति ।
पुकोऽपवाद एषः । शोप्रभृतीनामारामान्तत्वेन निर्देशो हो पुकः प्राप्तिसम्भावन स्मारकः ।
वेत्रस्तु आरामान्ततया निर्देशे सति ओ वै शोषणे इत्यस्यापि प्राप्तिः स्यात्, अत स्तदिति-
प्रसङ्गं वारणाय यथास्वरूपाख्यानंजेयम् । रक्षणार्थस्तु नेति—अदादिः पा धातु न गृह्णत

उद्धववामनानन्तरमेव द्विवृत्तनं भवति । ओणिणदिति ऋरामेत्वात् नात्र उद्धवस्य वामनः ।
तदेवमिति लघुयुक्तधात्वक्षरपरस्य विष्णुजनादिनरलघोत्रिविक्रमो भवतीति प्रक्रियामतं
विष्णुजनादेर्थातो नरलघोरित्यर्थः । व्यर्थं मेवेति विशेषणं विनैव तत्पदिष्टेः । नरलघोरिति
विष्णुजनादीति च स्वसंज्ञानुसारेणोक्तम् । त्रिविक्रमः स्यादेवेति लघुयुक्तधात्वक्षरपरत्वात्
धातोविष्णुजनादित्वाभावेऽपि त्रिविक्रमो भवत्येव । उद्धवसंज्ञस्येत्यादीति उद्धवसंज्ञस्य
ऋद्वयस्य ऋर्वा अङ् परे णाविति लक्षणम् । अवीवृतदिति ऋरामस्य ऋः अन्यथा गोविदः
स्यात् । अमीमृजदित्यत्र वृष्णीन्द्रः स्यात् । त्रिष्वप्शय इति यत्तिवितं तत्र बहुप्रयोजनक-
मिति ज्ञेयं पूर्वमेव लिखितत्वात् ॥४२७॥

बाल०—स्वापोः । अङ्गिः परे स्वापेः सङ्कृष्णो भवति । असूषुपदिति ‘ईश्वरहरिमत्रे’
स्यादिना विरचित्वस्य पत्वम् ॥४२८॥

ग्रहणमिति न्यायात् । शाययतीत्यादि । ह्वो नरनारायणयोरिति
सङ्कर्षण एव, नतु युक् अन्तरङ्गत्वात्-अज्ञहवत् ।

४३०. सनरस्य पिवते रङ्गपरे णौ पीप्यः, तिहते स्तिष्ठिप,, जिघ्रते
स्तु जिघ्रिपो वा ।

अपीप्यदित्यादि । ऋगति-प्रापणयोः, ऋसृ गतौ । अत्ति हीति-अर्पयति
हेपयति । री, रीङ्-रेपयति । यलोपः-क्नोपयति स्थापयति ।

४३१. पातेः पाल् णौ, वातेः कम्पनार्थं वाज् धूजो धून् प्रीणातेः
प्रीण् ।

पालयति इत्यादि ।

इत्यर्थः । तस्य तु “पातेः पाल् णौ” इति तुगागमोवक्ष्यते । अग्रहणे परिभाषां हेतुतयोप-
न्यस्यति-लुग्विकरणेत्यादि । सङ्कर्षणे एवेति—तत्र नरनारायणो रितिकथनेन हि ह्वेत्रः
सङ्कर्षणविधानमङ् परे णौ तथाधीक्षजे चेति वोध्यते । अतश्च स्वल्पाश्रित्वात् प्रकृत्याश्रि-
तत्वाच्च सङ्कर्षणविवेरवान्तरङ्गत्वमिति । एवच्चावोक्षजे सङ्कर्षणः—जुहवामासेति ।
तदन्यत्रतु—ह्वाययति, ह्वाययिष्यतीत्यादीनि । भ्राजभासेत्यादिना वामनाभावपक्षे—
अजुहावदिति ।

अमृतात्—४३० सनरस्येति । अङ् परे णौ परतः सनरस्य पिवत्यादेः पीप्यादय
आदिश्यते, जिघ्रते स्तु जिघ्रिप इति वादिश्यते । सर्वत्र अराम उच्चारणार्थः । सनरस्येति
निर्देशेन नरस्य कार्यान्तराकांक्षा निरासिता । अतिष्ठपत् अजिघ्रिगत् । अर्ति हीति पुक्,
गोविन्दो यलोपश्चेति शेषः ।

अमृतात्—४३१. पातेरिति । णौ परे पारक्षणे इत्यस्य पाल्, वा धातोः कम्पनार्थं
वाज्, धून् कम्पने इत्यस्य धून्, प्रीण् तर्पणे इत्यस्य प्रीण् इत्येते आदिश्यन्ते । पिवतेस्तु युक्
पूर्वमुक्तः । वाजयति पक्षौ गरुडः । कम्पनार्थादन्यत्र तु—रजोमिर्मसि वापयति, शोषय-
तीत्यर्थः । वातेरिति ओ वै शोषणे इत्यस्य ग्रहणम्, नतु वागतिगन्धनयोरित्यस्य, सन्देहे

बाल०—शा । णौ परे शो तनूकरणे, छो छेदने, षोडन्तकर्मणि, ह्वेत्र स्पदधायाम्,
व्येत्र संवरणे, व्येत्र तन्तुसन्ताने इत्येतेभ्यः पाधातोश्च उत्तरे युक् भवति । पा पै चेति पा
पाने पै शोषणे । रक्षणार्थस्तु नेति पा रक्षण इति न गृह्यते, अग्रहणे हेतुमाह सन्देहे
त्विति । लुग्विकरणस्येति अदादेरित्यर्थः । युगभावे हेतुमाह—अन्तरङ्गत्वादिति ।
प्रकृत्याश्रितत्वादन्तरङ्गत्वम् । भाष दीप जीव मीलेत्यनेन उद्धवस्य वामनत्वविकल्पात् ।
वामनाभावपक्षे अजूहवदिति ॥४२८॥

बाल०—सन् । अङ् परे णौ परे सनरस्य पिवतेः स्थाने पीप्यो भवति । सनरस्य
तिष्ठते: स्थाने तिष्ठिपो भवति, सनरस्य जिघ्रतेस्तु स्थाने जिघ्रिपो वा भवति । अर्ति
हीतिः पुक् गोविन्दश्चेति शेषः ॥४३०॥

४३२. लियो लीन् लातेलाल् वा णौ स्नेहद्रावणे ।

लियइति ली लीडोर्ग्रहणम् । घृतं विलीनयति । लीयति लीनात्यो वैत्यात्वेऽपि विलीनयति । लीनादेशादन्यत्र-विलापयति विलालयति । लाते स्तु-विलालयति विलापयति घृतम् । स्नेहेति किम्—लियो-विलापयति विलालयति । लाते स्तु विलापयति लोहम् ।

४३३. लियोरारामो णौ पूजाभिष्व-प्रतारणेषु आत्मपदञ्च ।

तु न लुग् विकरणस्य वाजादेशः पुक् निरासार्थो ज्ञेयः । न च लाक्षणिक प्रतिपदोक्त न्यायेन सहजारामान्तः वागतिगन्धनयोरित्येवात्र ग्राह्य इति वाच्यम्, लाक्षणिकेत्यादि परिभाषात्र प्रकरणे नेष्यते, शाष्ठेति सूत्रे पै धातोरुपादानं हि तत्रज्ञापकमिति ।

अमृता०—४३२. लिय इति । णौ परे स्नेहद्रावणे वाच्ये लियः स्थाने लीन् वादि-इयते, तथा तस्मिन्नेवार्थे लादाने इत्यस्य लाल् वादिश्यते । आत्वेऽपि विलीनयतीति—आरामान्त पाठे तदभावे चोभयत्र हि लीनादेशो भवेत्, तस्य नित्यत्वादित्यर्थं । लीनादेशाभावे यदा आरामान्यपाठ स्तदा पुगामे विलापयति; लीयति लीनात्यो वैति तस्मात्प्रभावे विलायि धातो विलाययति । लातेस्त्वति—स्नेहद्रावणार्थादन्यत्र हि केवलपुक् ।

अमृता०—४३३. लियइति । णौ परे पूजायां अभिभवे प्रतारणे चार्थे लीन्-लीडो रन्तस्य नित्यमारामः स्यात्, तस्य नित्यमात्मपदञ्च भवति । लीयति- लीनात्यो रिति प्राप्तिभाषाया अपवाद स्तथा लीनाते: तिद्वप्रपदस्यापवारक एषः । लापयते इत्यारामान्तत्वात् पुक् । कंसमूलनामन्ते तमभिभवतीत्यर्थः । वालकृष्णमिति—तं नवनीत दान प्रलोभनेन प्रतार्थ्यतीत्यर्थः ।

बाल०—पाते: । णौ परे पा रक्षण इत्यस्य स्थाने पाल् भवति । कम्पने अर्थे वा गति-गन्धनयोः इत्यस्य स्थाने वाज् भवति । धूम् कम्पने इत्यस्य स्थाने धून् भवति, प्रीण् तर्पणे इत्यस्य स्थाने प्रीण् भवति । पातेरिति निर्देशः पा पाने इत्यस्य निरासार्थः । वातेरिति निर्देश ओ वै शोषण इत्यस्य भवार्देनिरासार्थः । धातूनामेकार्थत्वाद्वाते: कम्पनार्थतेति ज्ञेयम् । धूम् इति सानुबन्धनिर्देशः । धू विधूनने इत्यस्य तौदादिकस्य निरासार्थः । प्रीणातेरिति निर्देशः प्रीडः प्रीतावित्यस्य दिवार्देनिरासार्थः । पालयतीति पाल रक्षणे इत्यनेन चौरादिकेनापि सिद्धयति, किन्तु पातेरनिष्ठरूपं स्यादिति पालविधानं कृतम् ॥४३१॥

बाल०—लियो । णौ परे स्नेहस्य घृतादेर्द्रवणे अर्थे लियः स्थाने लीन् वा भवति, ला दाने इत्यस्य स्थाने लाल् वा भवति । ली लीडोरिति ला श्लेषणे दिवादिस्तयोः । आत्वेऽपि विलीनयतीति । आतपक्षे—विलीनयति विलापयतीति रूपद्रव्यमिति भावः । विलाययतीति उभाभ्यां त्यक्ते पक्षे । आत्वेऽपि विलीनयतीति किमर्थमुक्तमिति न निश्चितम् । घृतमिति पूर्वत्र च योज्यम् । स्नेहेति किमिति—विलापयतीति । आत् पक्षे—लोहमिति घृतमितिवत् ॥४३२॥

बैष्णवत्वेन लापयते, आत्मानं पूजितं करोतीत्यर्थः । कृष्णः कंसमुल्लापयते । वालकृष्णमुल्लापयते गोपी । काशिका भाषावृत्त्यादि सम्मते णावित्यत्राप्यशितीति तु प्रक्रिया चिन्त्या ।

४३४. भियो भीष् भापौ णौ प्रयोजकाद् भयं चेदात्मपदञ्च,
स्मयतेः स्मापः सभयविस्मयश्चेत् ।

भीषयते भापयते कंसं हरिः, विस्मापयते च । प्रयोजकादिति किम्—
गजदन्तेन भाययति विस्मापयति च तम् ।
स्फायी ओप्यायी वृद्धो ।

४३५. स्फायः स्फाव्, शदेरगतौ शात्, इणोगमि रवोधने, क्रीबः

अत्र णि परनिमित्तीकृत्य स्वमतं पोषयितुं प्रक्रियामतन्तु दूषयितुं प्राचीनमतमुत्थापयति—काशिकेति । आदिशब्देन कालापानाच्च तथैव मतम् । यथा हि—प्रलम्भन शाली-नीकरणयोश्च णौ नित्यमात्वं भवतीति काशिका व्याख्या । प्रक्रियायान्तु—प्रलम्भनाभिभव पूजानु लियो नित्यमात्वमशितीति । यद्यपि मतद्वयेऽपीह फलसाम्यं तथापि प्रक्रियायाम् “एत् विषयेऽशिति” (चतुर्व्यूह विधिविषयेऽशिते) इत्येवं पर निमित्तं विशेषणीयम् । अन्यथा शिदितरे कृति निष्ठायां विलानमित्येवमपदं सिद्धैत् केवलमशितीति निर्देशात् तस्यादोष एव प्रसक्त इति चिन्त्या पदेन व्यङ्गिष्ठ ।

अमृतात्—४३४. भियइति । चेत् यदि प्रयोजकाद्भयं स्यत्तर्हि णौ परे त्रिभी भये धातोः भीष् भापौ आदेशौ भवतः, तस्यात्मपदञ्च भवति । तथा प्रयोजकात् सभयविस्मयश्चेत् स्यात्तर्हि स्मिंड़ ईषद्वसने इत्यस्य स्माप अदिश्यते आत्मपदञ्च भवति । आराम इत् । प्रत्युदाहरणे गजदन्तरूप करणेन हि भीति विस्मयचोत्पादयति ननु स्वयं प्रयोजक कर्त्रा । भाययति विस्माययतीत्यत्र णौ धातो कृष्णीन्द्रः गोर्गोविन्दश्च ।

अमृतात्—४३५. स्फाय इति । स्फुटोऽर्थः । सिद्ध्यतेरिति श्यविकरण निर्देशेन षिव्यु

बाल०—लियो । णौ परे पूजायाम् अभिभवे प्रतारणे चार्थे लो-लीडोरन्त आरामो भवति आत्मपदञ्च । कंसमुल्लापयत इति अभिभवतीत्यर्थः । वालकृष्णमुल्लापयत इति प्रतारयतीत्यर्थः । णावित्युक्त्वा स्वमतस्य कल्पितत्वं वारयितुं णावित्यस्य विशेषणताह—काशिकेति ॥४३३॥

बाल०—भियो । चेत् यदि प्रयोजकाद्भयं भवति, तदा त्रिभी भये इत्यस्य स्थाने णौ परे भीष्-भापौ भवतः आत्मपदञ्च । प्रयोजकात् सभयविस्मयो यदि भवति, तदा स्मिंड़ ईसद्वसने इत्यस्य स्थाने स्माप भवति आत्मपदञ्च । भीषयते भापयते विस्मापयते च कंसं हरिरिति अत्र हरिप्रयोजककर्त्ता ततो भयं सभयविस्मयश्च । गजदन्तेनेति । गजोऽत्र कुवलयापीड़ः । तमिति कंसमित्यर्थः । अत्र प्रयोजकात् न भयं सभयविस्मयश्च, किन्तु करणाद्-गजदन्तात् ॥४३४॥

क्राप्, अधीडोऽध्याप्, जेर्जाप्, सिध्यते: साध् नतु पार-
लौकिके, दुषो दूष्, चित्तकर्मत्वे तु वा णौ ।
स्फावयति, शातयति छिनतीत्यर्थः । इण् गतौ गमयति । इण्वदिक्-
अधिगमयति, वोधने प्रत्याययति । साधयति अन्नम् । पारलौकिके—
सेधयति परलोकम् ।

४३६. रुहो रोप् चिजश्चाप् स्फुरःस्फार् वेतेः प्रजने वाप् णौ वा ।
रोपयति रोहयति, चापयति चाययति, स्फारयति स्फोरयति । आदेश-
सद्भावे जौकृतस्य स्थानिवत्त्वाद् द्विर्वचनम्—अपुस्फुरत् अपुस्फुरत् । वी
प्रजनादौ—वापयति वाययति गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः ।

संराद्धौ इत्यस्यैव ग्रहणं, नतु षिवुगत्यामित्यस्य, न वा षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये चेत्यस्य ।
शदे गंतौ तु—गा: शादयति गोविन्दः, चालयतीत्यर्थः, । दूषइति—अनिवेदितान्नं दूषयति
लोकम् चित्त कर्मकर्त्वे तु दूषयति दोषयति वा कुवासनया कामः ।

अमृता०—४३६. रुह इति । णौ परे रुह जन्मनि प्रादुभवि च, चि चयने, स्फुर-
स्फुरणे, वी प्रजन कान्त्यादावित्येतेषां स्थाने यथाक्रमं रोप् चाप् स्फार् वाप् इत्येते आदेशा-
वा स्युः । वेतेस्तु प्रजनमात्रार्थे । आदेशपक्षे उद्वव वामनात् पश्चात् णौ कृतस्य स्फारा-
देशस्य स्थानिवत्त्वे स्फु इत्यस्य द्विवचनं, शौरिशिरस्कस्तु सात्वतः, हरिकमलच्चः अनादे-
शेअपुस्फुरत् । प्रजनादन्यार्थे तु नादेशः—उद्ववं वाययति कृष्णः, गमयतीत्यर्थः ।

बाल०—स्फायः । णौ परे स्फाय स्थाने स्फार् भवति । णौ पर इति सर्वत्र योज्यम्
अगतावर्थे वर्तमानस्य शद्भू शातन इत्यस्य स्थाने शात् भवति । अवोधनेऽर्थे वर्तमानस्य
इणगतावित्यस्य स्थाने गमिर्भवति । दुक्रीब्रद्रव्यविनिमये इत्यस्य स्थाने क्राप् भवति ।
अधिपूर्वस्य इडः अध्ययने इत्यस्य स्थाने अध्याप् भवति । जि जये इत्यस्य स्थाने जाप् भवति ।
सिद्धु संराद्धौ इत्यस्य स्थाने साध् भवति, पारलौकिकेऽर्थे वर्तमानस्य तु न भवति सिद्धच-
तेनिति । निहेंशः षिधू शास्त्रे मागल्ये चेति द्वयोनिरासार्थः । दूष वैकृत्ये इत्यस्य स्थाने
दष भवति । चित्तकर्मकर्त्वेतु वा भवति । शदेशिति । गतौ तु शादयति प्रत्याययतीति
बीधयतीत्यर्थः । साधयेति अनन्तमिति धनकाङ्क्षयेति शेषः । दुष इति । दूषयति कृष्णा-
निवेदितान्नम् । चित्तकर्मकर्त्वे तु दूषयति चित्तां दोषयति च ॥४३५॥

बाल०—रुहो । णौ परे रुह जन्मनि प्रादुभवि च इत्यस्य स्थाने रोप् वा भवति ।
चित्र् चयने इत्यस्य स्थाने चाप् वा भवति । स्फुर स्फुरणे इत्यस्य स्थाने स्फार वा भवति ।
प्रजनं गर्भंग्रहणम् । आदेशिति आदेशविद्यमानतायाम् आदेशे सतीत्यर्थः । द्विर्वचनमिति
स्फुर इत्यभेति शेषः । अपुस्फुरदिति आदेशभावपक्षे । प्रजनादावित्यादिशब्देन कान्त्यसन-
खादनानां ग्रहणम् ॥४३६॥

४३७. इडो गाड़् सन्नड़् परे णौ वा ।

अध्यजीगपत् अध्यापिपत् ।

४३८. नरोद्वयस्य इः पर्वग्ं हरिमित्र-जरामेष्वद्वयपरेषु सनि ।

४३९. स्ववति शृणोति द्रवति प्रवति प्लवति च्यवतीनां वा ।

ततः सन्निमित्त कार्येण—अवीभवत् अयीयवत् । जु गतौ सौत्रः—
अजीजवत्, असिस्त्रवदित्यादि ।

अमृता०—४३७. इड इति । सन् च अड् च सन्नडौ, तौ परो यस्मात् तथाभूते णौ
परे (सन् परे णौ अड् परे णौ चेत्यर्थः) इड् अध्ययने इत्यस्य स्थाने गाडादेशो वा भवति ।
अध्यजीगपदिति—आदेशपथे अशास्वृदित इत्युद्वयस्य वामनः, नरामस्येरामः, त्रिविकमश्चा
अध्यापिपदिति—अधीडोऽध्याप, अधिविश्लेषण आप् इत्यस्य द्विवचने प्राप्ते सर्वेश्वरादित्व
सन्यडौस्तु तरसम्बन्धिनः सर्वेश्वरश्चेति सणे: पेर्द्विवचनम् ।

अमृता०—४३८. नरेति । सनिसति अद्वयः परो यस्य ताहशि पर्वग्ं हरिमित्रे
जरामे च परे नरसम्बन्धिन उद्वयस्य इरामः स्यात् । पूञ्—पिपविषति, भू विभावविषति,
यु-यियविषति, लूञ् लिलावविषति । अत्र णौ कृतं स्थानिवदिति द्विवचने उरामस्य इराम
स्ततः सन्निमित्तकार्येण त्रिविकमः । उद्वयस्येति किम्—पापचिषति । अद्वयपरस्येति किम्—
वुभूषति । पर्वगेत्यादि किम्—ऊर्जनविषति ।

अमृता०—४३९. स्ववतीति । स्पष्टार्थम् । अद्वयपरस्येति किम्—शुश्रूषते ।

बाल०—इडो । सन् च अड् च सन्नडौ तौ परो यस्मात् ताहशे णौ परे इड्
अध्ययने इत्यस्य स्थाने गाड़् वा भवति । गाडो डित्वस्य प्रयोजनं न निश्चितम् ।
अध्यजीगपदिति उद्ववस्य वामनः नरस्य सन्निमित्तकार्यादि अध्यापिपदित्यत्र यावत् सम्भ-
वस्तावत् विधिपरि न्यायेन अधीडः अध्याप इत्यनेन अधिविश्लेष्य इड् आप इत्येवादेश-
स्तस्मात् सर्वेश्वरादित्वे अन्यभागस्येति योज्यमिति ॥४३७॥

बाल०—नरो । सनि सति अद्वयपरेषु पर्वग्ं हरिमित्र-जरा नरसन्बन्धित उद्वयस्य
स्थाने इर्भवति । नरोरामस्येत्कृत्वा नरोद्वयस्येति कृतं प्रक्रियालाघवार्थम् अन्यथा
अवीभवदित्यादौ नरस्य वामन इत्यस्यापेक्षा स्यात् ॥४३८॥

बाल०—स्ववति । सनि सति स्वु, गतौ, श्रु श्रवणे, द्रुगतौः प्रुड् प्लुड्, च्युड्,
गतौ इत्येषां नरोरामस्य स्थाने अद्वयपरेषु इर्वा भवति । अद्वयपरेष्वित्येपादानात् णवेवा-
स्य विषय इति बोद्व्याम् । प्राप्ते विभाषेयम् । अवीभवदिति भू सत्तायां णिः वृद्धिः
भूतेश-दिप् अड् स्थानिवत्त्वाद् द्विवचनम् उरामस्येरामः उद्वयस्य वामनः तत्परस्य
नरलघोऽत्रिविकमः । अयीयवदिति यु मिश्रणा-मिश्रणयोः । असुन्नवदिति नरस्य लघुत्वा-
भावात् त्रिविकमाभावः ॥४३९॥

४४०. रञ्जेन्स्य हरो णौ मृगरमणे ।

रजयति मृगान् । अन्यत्र रञ्जयति कृष्णम् ।
एवमन्येऽपि ।

४४१. हन्तेस्तो नृसिंहेऽनिणधोक्षजे ।

हनो हस्य घो णिन्नयोः—घातयति । गत्यर्थस्यापि णौ तःस्यादिति
दुर्गः—घातयति ।

॥ इतिष्ठन्तप्रक्रिया ॥

अमृता०—४४०. रञ्जोरिति । णौ परे मृगरमणे मृगकीडायामर्थे रञ्ज रागे घातो
नंस्य हरो भवति । णौः कंसारित्वाभावत् तत्राप्राप्तं नलोपे विधानमेतत् । रजयति मृगा-
निति—क्रीडतो मृगान् प्रयुक्त इत्यर्थः । रञ्जयति कृष्णमिति-अनुरक्तं करोतीत्यर्थः ।

अमृता०—४४१. हन्तेरिति । इण् च अघोक्षजश्च इण्धोक्षजौ, न विद्येते तौयत्र
ताह्विश नृसिंहे परे हन हिंसागत्योरित्यस्यान्तवर्णः तरामो भवति । अनिणधोक्षज इति
किम्—अघानि, जघान । गत्यर्थस्यापीति—णौ परे गत्यर्थस्य, अपिकारेण हिंसार्थस्य च
हन्ते नंस्य तः स्यादिति दुर्गसिहः (कलाप वृत्तिकृत) मन्यते । तथापि गत्यर्थेऽपि तदुदाहरणम्-
गां घातयति गमयतीत्यर्थं इति । हन्ते स्त इति कलाप सत्रस्य वृत्तिं द्रष्टव्या ।

इति श्री हरिनामामृते व्याख्याता ष्ठन्तप्रक्रिया ।

बाल०—रञ्जेः । णौ परे मृगरमणे मृगकीडायामर्थे रञ्ज रागे इत्यय नस्य हरो
भवति । रजयति मृगानिति क्रीडतो मृगान् प्रयुडक्ते इत्यर्थः । रञ्जयति कृष्णमिति
अनुरक्तं करोति सुखयतीत्यर्थः । एवमन्येऽपिष्ठन्तप्रयोगा ज्ञेया इति शेषः ॥४४०

बाल०—हन्ते । नृसिंहे परे हन हिंसागत्योः इत्यस्य अन्तस्तो भवति ॥४४१॥

॥ इति ष्ठन्तप्रक्रिया ॥

अथ सन्नन्तः ।

४४२. सन् क्रियेच्छायाम् ।

४४३. अद्वयग्रहगुहेभ्यो नेट् सनि ।

ईशसमीपादविष्णुजनादनिट् सन् कपिलः, ईशाच्च । मृजेन्ति केचित् ।

उद्वयग्रहणं रुस्वनादीनां ग्रहणार्थम् । भवितुमिच्छति—बुभूषति ।

बुभूष्यते; बुभूषाच्चकार ।

अमृतां—४४२. सन्निति । क्रियाया इच्छा क्रियेच्छा । क्रियाशब्दस्य कर्तृं सापेक्षत्वात् कर्तृं या क्रिया, इच्छते: कर्मभूताया स्तस्या हीच्छायां गम्यमानायां धातो रुत्तरे सन् प्रत्ययो भवति । क्रियाया समान कर्तृं त्वं यस्याः कर्मत्वच्च धातोरर्थं द्वारकमिह वोध्यम् । अन्यथा अन्यस्य गमन मिच्छति, गमनेन इच्छतीत्यादावातव्यप्तिः स्यात् । अत्र केचित् सनो विकल्पविद्यानेन पक्षे वाक्यमपि विदधति, तत्तु नावश्यकं मन्ये । इच्छार्थं सनो वाक्यं खलु तुमन्तं विना प्रकाशासम्भवाद् नित्यमेव तुमपेक्षि । तत्तद्विच्छार्थधातुयोगे हि तुमश्वविद्यान सामर्थ्यादिहैव तदविद्यानचरितार्थता । अन्यथा तदविद्यानस्य व्यर्थत्वमापदयेत् । तस्मात् तुमन्तवाक्यस्य स्वतएवानिवार्य-तया सर्वत्र प्रवृत्तोः सनो वाक्यप्रसङ्गे तस्य स्थित्यनुमति दानं व्यर्थमिति विमुश्य ग्रन्थकृता तदुपेक्षितमिति दिक् ।

अमृतां—४४३. उद्वयेति । सनि परे उद्वयान्तात् ग्रहगुहाभ्याच्चोत्तरे इट् न स्यात् । सनो रामधातुकत्वेन तस्मिन् परे धातोरिडागम्भे प्राप्ते एभ्यः प्रतिषिद्धयते तत् । दीर्घो-रामान्तानां, रुस्नु प्रभृतीनां, ग्रहेश्व नित्यं प्राप्ते तथा गुह ऊदित्त्वेन विकल्पे प्राप्ते नियमोद्यम् । बुभूषतीति—धातोर्द्विर्वचने सनादडन्ताश्व धातव इति बुभूष धातोरुत्तरे तिपश्वादिः अनिट् सनः कपिलत्वाद् धातोर्न गोविन्दः । बुभूष्यत इति—अरामहरो रामधातुके । बुभूषाच्चकारेति—अनेकसर्वेश्वरत्वादाम्, कृत्रोऽनुप्रयोगश्व । क्रिययैक कर्तृं त्वमुप-पादयितुं हेतुमुपन्यस्यति—मुख्यत्वादिति । तस्यैव कर्नुः क्रिया तस्यैव कर्तृं रिच्छायां सत्यां सन् प्रत्ययइष्टः; क्रियेच्छयोरेकाधिकरणमेव क्रियेच्छाशब्देन लक्ष्यतीति तात्पर्यम् । तस्मात् समान कर्तृं त्वाभावेन अन्यस्य भवनमिच्छतीत्यत्र न सन्, किन्त तत्रक्षयन् स्यादिति वक्ष्यते । विदयेते एवतत्र क्रिया चेच्छा च, किन्तु भिन्नाधिकरणासा सा च, क्रिया (भवन-रूपा) एकस्य, इच्छा त्वन्यस्येति । भूधातोरर्थद्वारेणेच्छाया असत्त्वानेह समानकर्तृं त्वमिति भावः । क्रियाया इच्छेति कर्मणि षष्ठी ।

अथ सन्नन्तः

बाल०—क्रियेच्छायां गम्यमानायां धातोरुत्तरे सन् भवति । क्रिया सत्तादिलक्षणो धातवर्थः ॥ ४४२ ॥

बाल०—उद्वय । सनि परे उद्वयान्तात् ग्रह-गुहाभ्याच्च उत्तरे इट् न भवति । मृजेरनिट् सन् कपिलो न भवतीति केचित् । वदन्तीत शेषः । उद्वयग्रहणमिति ।

मुख्यत्वाद् यस्यैव क्रिया तस्यैवेच्छा गम्यते; तेनान्यस्य भवनमिच्छती-
त्यर्थं नस्यात् । क्रियाया इच्छा क्रियेच्छा नतु क्रियेच्छेति । इच्छायाः
कर्मान्तरसापेक्षत्वं स्यात् । गमनेनेच्छतीत्यत्र च न भवेत् ।

४४४. उपासनेऽपि श्रुवः ।

अर्थान्तरं व्यावर्त्त्यति—नतुक्रियेच्छेति । क्रियया इच्छेति विग्रहे तु इच्छायाः
सकर्मक्त्वात् कर्मान्तरापेक्षा स्यात्, तर्हि क्रियाया इपिकर्मत्वं नोपपदयत इति सनोऽविषय-
त्वेन लक्षणासम्भवः स्यादित्याशयः । गमनेच्छतीत्यत्र समानं कर्तृत्वमस्त्येव, यएवेच्छते:
कर्ता सएव गमनस्य । स च स्वीय करणभावभूतेन गमनेन किमपि वस्तु इच्छतीति कर्मा-
न्तरसापेक्षत्वं तस्या नतु धात्वर्थकर्मक्त्वम्; तत् कर्मत्वं नहि गमेरर्थद्वारकमिति सनोऽन-
वकाश इतिदिक् ।

अमृताऽ—४४४. उपासन इति । उपासनेऽथ अपिकारेण क्रियेच्छायाश्च श्रुत्रवने
धायोः सत् प्रत्ययो भवति । शुश्रूषत इति—उद्यग्रहगुहेभ्य इति नेट्, ईशाच्चेति सनः
कपिलत्वम्, ईशान्त-हन्त्योगिय त्रिविक्रमः । प्रत्याङ् पूर्वं वर्जयित्वा श्रव आत्मपदं सन
इति वक्ष्यते । एवं कृष्ण लीलां शुश्रूषते परीक्षिदिति क्रियेच्छायाच्च । पूर्वधातुवत् सनः पर
पदादिक मिति प्रागुक्तम् । शुश्रूषत इत्यस्यतु विशेषलक्षणेनात्मपद विधानान्नासिद्धपदत्व-
दोषः प्रकल्प्यः ।

ननु इच्छा तावत् सचेतनस्य हि सभवेन्नखल्वचेतनस्य, ततः कथं—गङ्गाङ्गूलंपिप-
तिषतीत्यादि प्रयोगः सिध्येदिति चेत्तत्राह उपचारादिति । अचेतने कूले सचेतनत्वमुपचर्यं
सत् क्रियत इत्यर्थः । ननु च मर्कटोऽयं मुमूर्षतीति कथं प्रयुज्यते, मरणस्य केनाप्यनिष्टत्वा-
दिति चेत् ? सत्यम्; “आशङ्कायामुपसंख्यानमिति” तथा “आशङ्कायांसत् वक्तव्यः”
इतिवार्तिकच्च । आशङ्का सम्भावना, सा च प्रयोक्तृधर्मः । अत्र सत्यपिसचेतनत्वे जीवनस्य

उरामेति । कृतेऽपि बुभूषतीति सिद्धचति तथाप्युद्यग्रहणं रुस्न्वाहीनां रु शब्दे,
स्नु प्रस्त्रवणे इत्यादीनां ग्रहणार्थं कृतमिति शेषः । भवतुमिच्छतीति भवनमिच्छती-
त्युक्तेऽपि सत् भवतीति ज्ञेयम् बुभूषाच्चकारेति अनेकसः वेश्वरवादाम् मुख्यार्थत्वात् क्रिये-
च्छायब्दस्यायमेव मुख्यार्थं इति हेतोर्थस्यैव क्रिया तस्यैवेच्छा गम्यते इति । तेन तस्यैव
क्रिया तस्यैवेच्छा इति हेतुना अन्यस्य भवनमित्यादौ न स्यात् । क्रियया इति कर्मणि
षष्ठी अतः कर्मान्तरनिरपेक्षत्वम् । न तु क्रियया इच्छेतीति तथा सति इच्छायाः कर्मा-
न्तरसापेक्षत्वं स्यादिति । क्रियया इच्छति विग्रहाभावात् गमनेनेच्छतीत्यादि ॥ ४४३ ॥

बाल०—उपा । उपासनेऽर्थेऽपि श्रुव उत्तरे सत् भवति । अपिशब्दात् क्रियेच्छाया-
मपि भवतीति ज्ञेयम् । हरि शुश्रूषते इति उपासते इत्यर्थः । शुश्रूषत इति ‘ईशान्ते’
त्यादिना त्रिविक्रमो वक्ष्यते । असिद्धरूपं न त्याज्यमिति प्रतिज्ञासिद्धर्थं त्रिविक्रमम्
आत्मपदच्च वक्ष्यत इति वक्तुमुचितमिति ज्ञेयम् । जिजागरिषतीति ‘नरारामस्येरामः सनी’

हर्हि शुश्रूषते । त्रिविक्रम आत्मपदश्च वक्ष्यते । उद्घेति किम्—
जिजागरिषति । गङ्गाकूलं पिपतिषतीत्याद्युपचारात् ।

४४५. दीड़ आ वा सनि ।

दिदासते दिदीषते ।

४४६. ईशान्त-हन्त्योरिङ्गादेशगमेश्च त्रिविक्रमः सनि ।

ओष्ठोद्धवस्येत्युर्, ततोद्विर्वचनम् । अत्र मियते: शिवाभावेन परपदित्वे
सन्नन्तस्यापि परपदित्वम्— मुमूर्षति । जुहूषति । स्वरतीत्यादि—
सिस्वरिषति सुस्वृष्टति ।

प्रियत्वात् मर्कटस्य मत्तुं मिच्छा न सम्भवेत्, अतः—अहमाशङ्के मर्कटोऽयं मरिष्यतीत्यर्थं
हि प्रयोग एव वेदितव्य इति समञ्जसम् ।

अमृताऽ—४४५. दीड़ इति । सनि परे दीड़ क्षये इत्यस्यान्त आरामो वास्यात् ।
ईशाच्चेति सनः कपिलत्वेन चतुर्व्यूहविधेविरहात् दीड़ आत्मस्याप्राप्ते विभाषेयम् । पूर्व-
धातुवत् सनः परपदादिकमिति सन्नन्तेऽपि दीड़ आत्मपदम् । इहपाणिनीयास्तु दीड़ आत्म-
नेच्छन्ति, तन्मते, दिदीषत इत्येव । कालापाः पुर्णनित्यमात्वमिच्छन्तीति तन्मते दिदासत
इत्येव । अतोऽस्मद्ग्रन्थकृता विकल्पेनात्वं विहितमित्यवधीयते ।

अमृताऽ—४४६. ईशान्तेति । सनिपरे ईशान्तधातो हेन धातो स्तथा इडादिष्टस्य
गमेश्च त्रिविक्रमो भवति । तत्रेशान्तानामन्तस्य हनगम्योस्तुद्धवस्य त्रिविक्रमो ज्ञेयः ।
इडादेशेति किम्—इहतु मा भूत सञ्जिगंसते वत्सो मात्रा, मिलितुमिच्छन्तीत्यर्थः । इड-
श्वेत्यनेन इडो गम्यादेशो वक्ष्यते । मृदुधातोरीशान्तत्वेन त्रिविक्रमतत ओष्ठोद्धवस्येति
ऋत्यामस्य उरादेशो दीर्घे च कृते पश्चाद् द्विर्वचनमिति क्रमः । आदौ कृते तु द्विर्वचने नर-
ऋत्यामस्यारामः स्यादिति त्वनिष्टम् । अत्रमियत इति—मियते: शिवभूतेश कामपा-
लेभ्योऽन्यत्र परपद विधानात् सनोऽपि शिवत्वाभावेन तस्येह परपदित्वं सिद्धमेवत्यर्थः ।

त्यनेन इरामः । उपवारादिति अवेतनस्य कूलस्य सचेतनत्वोपचारः इच्छाया सचेतनधर्मं
त्वात् ॥ ४४४ ॥

बाल०—दीड़ । सनि परे दीड़ क्षये इत्यस्यान्त आ वा भवति । कालापा सन्या-
द्विधानं कुर्वन्ति, न तु पाणिनीया अत उभयमतदर्शनात् । ग्रन्थकारो विकल्पं कृतवानिति
ज्ञेयम् । दिदासत इति पूर्वधातुवत् सनः परपदादीति आत्मपदम् ॥ ४४५ ॥

बाल०—ईशा । सनि परे ईशान्तस्य धातोर्हनधातोरिङ्गादेशगमेश्च त्रिविक्रमो
भवति । इडादेशगमिर्बवक्ष्यते । ओष्ठेति त्रिविक्रमे कृते ऋत उर् । अवेति मियते परपदं
शिवभूतेशकामपालेभ्योऽन्यत्राप्युक्तम् । अत आह—शिवाभावेन परपदित्वमिति । तस्मिन्
सति सन्नन्तस्यापि परपदित्वमिति पूर्वधातुवत् सनः परपदादित्युक्तत्वात् । मुमूर्षतीति
मर्तुमिच्छन्तीत्यर्थः । जुहूवतीति होतुमिच्छन्तीत्यर्थः । सुस्वृष्टतीति त्रिविक्रमे कृते ऋत

अदो घस्लृ, सस्य तः, अत्तुमिच्छति—जिघत्सति । वृतु वर्त्तने ।
वर्त्ततुमिच्छति—विवृत्सति, आत्मपदे तु विवर्तिष्टते ।

४४७. ऋराम वृभ्य इड वा सनि ।

ऋरामस्येर्, तरितुमिच्छति—तितीर्षति तितरीषति तितरिषति ।
चिचीषति; चेः किर्वा चिकीषति । ओष्ठोद्धवस्येत्युर् बुद्धिष्टति विवरीषति
विवरिषति । जेर्गः—जिगीषति । जिधांसति ।

४४८. इणो गमिरवोधने सनि ।

४४९. इडःश्च ।

जिगमिषति । वोधने तु—सर्वेश्वरादित्वे त्वित्यादि, तत्र सवयडोस्तु तत्-

जुहूषतीति होतुमिच्छतीत्यर्थः । सुस्त्वूर्षतीति—स्वृशब्दोपतापयोः, मुमूर्षतीतिवत् । स्वरति-
सूतीत्यादिना वेट्त्वदिट्पक्षे सिस्वरिषति । नन्वत्र त्रिविक्रमविद्यानसामर्थ्यदिव गोविन्द-
वाधः कथं नस्यादिति चेत् ? मंवं, त्रिविक्रमे कृते न कृते वा गोविन्दविद्येरवश्यम्भावित्वेन
नित्यत्वात् प्रथमेव गोविन्दः प्रवर्त्तते, ततस्तु न विक्रम प्राप्तिरिति । किञ्च अनिट् सन्
एव कपिलत्वविद्यानात् सनि तदभावेऽपि यदि गोविन्दावकाशो न लभ्यते तर्हि—‘अनिट्
सन् कपिल’ इत्यस्य तु व्यावृत्तिविषयाभावेन निर्हेतुकत्वापत्तिः स्यादिति ध्येयम् । विवृत्-
सतीति—वृतादिभ्य इत्यादिना परपदं वा, वृत्यवृद्धृ इत्यादिना इट्निषेधः । आत्मपदाभावे
हीटोनिषेधात्तत्र त्विट् भवेदेव ।

अमृताऽ—४४७. ऋरामेति । सनिपरे दीर्घं ऋरामान्ताद, वृडं संभक्तौ वृत्रवरणे
इत्येताभ्याच्चोत्तरे इड वा स्यात् । एषां नित्यं प्राप्ते विभाषोक्तिः । तितरीषतीत्यादि
द्वये ऋरामवृभ्य इतीटस्त्रिविक्रमविकल्पता । वृवूर्षतीति—वृत्रवरणे इत्यस्य इडभावपक्षे
रूपम् । जिधांसतीति-नराद्धन्तेरिति हस्य च; ईशान्त-हन्त्योरिति त्रिविक्रमः ।

अमृताऽ—४४८. इण इति । स्फुटार्थम् । अबोधनार्थस्य गत्यर्थस्येत्यर्थः । इरामइत् ।

अमृताऽ—४४९. इडःश्चेति । सनि परे इडं अध्ययने इत्यस्य च स्थाने गम्यादेशो

उर् । विवृत्सतीति “वृतादिभ्यः परपदं वा स्यसनोरि” त्यनेने परपदम् । ‘वृतु, वृद्धु, शृद्धु,
स्यन्दृश्यो नेट् सरामे आत्मपदाभाव’ इत्यनेन इडः निषेधः ॥ ४४६ ॥

बाल०—ऋराम । सनि परे ऋरामान्तात् वृडं सम्भक्तौ, वृडं वरणे इत्येताभ्या-
च्चोत्तरे इडवा भवति । तितरीषतीति ‘ऋरामवृभ्य’ इत्यादिना इट्निषेधमो विकल्पः ।
चिकीर्षतीति चित्रं चयने ‘चेः कीवर्त्तति’ चेः किः चेतुमिच्छति इत्यर्थः । वृवूर्षतीति वृत्र-
वरणे त्रिविक्रमे कृते उर् ततो द्विवर्वचनं विवरीषतीति पूर्ववत् । जिधांसतीति ‘नराद्धन्ते-
हस्य च’ इत्यनेन हस्य च ‘ईशान्त-हन्त्यो’ रित्यादिना त्रिविक्रमः ॥ ४४७ ॥

बाल—इनो । सनि परे अबोधनेऽर्थे वर्त्तमानस्य इण् गतावित्यस्य स्थाने गमि
र्भवति । इराम इत् ॥ ४४८ ॥

सम्बन्धिनः सर्वेश्वरस्यचेति द्विर्वचनम्—प्रतीषिष्ठति । एवमिकोऽपि । इटोऽपि तत्सम्बन्धि सर्वेश्वरत्वात् उन्निदिष्ठति । उब्ज आर्जवे—उब्ज-जिष्ठति इत्यादि ।

४५०. ईर्ष्योऽपि सन् वा द्विरिति चान्द्रसूत्रम् ।

ईर्ष्ययिष्ठति ईर्ष्ययिष्ठति । इड़—आत्मपदविषयत्वाद् गमेरिट् न—अधिजिगांसते । कृ-लाक्षणिक ऋरामत्वान्न वेट् चिकीर्षति ।

भवति । जिगमिष्ठतीति—नरारामस्येरामः, एतुमिच्छतीत्यर्थः । वोवनेतुप्रतीषिष्ठतोति—सन् सम्बन्धयरामसहितस्य सरामस्य द्विर्वचनं, ततोनरारामस्येरामः । एवमिकोऽपीति—अधिजिगमिष्ठति, अधीषिष्ठति । इटश्चेति—टिदागमः परसम्बन्धीति परिभाषातः पूर्वस्थस्यापीटः सन् सम्बन्धिसर्वेश्वरत्वम् । तत उन्दी क्लेदने इत्यस्य द्विर्वचने तत्सम्बन्धिनः सर्वेश्वरस्य चेति इरामसहित दरामस्य द्विर्वचनम् । एवं उब्ज अदृढ अर्च प्रभृतीनाच्च ।

अमृता०—४५०. ईर्ष्य इति । ईर्ष्य ईर्ष्यायामित्यस्य यिः द्वि वा भवति, पक्षे सन् च स्यादिति चान्द्राः सूत्रयन्ति । ईर्ष्ययिष्ठतीति—सनि इडागमे इरामसहित यरामस्य द्विर्वचनम् । पक्षे अरामसहित सनो द्वित्वे नरारामस्येरामः; उभयत्र ईश्वरात् षत्वम् । आत्मपद विषयत्वादिति—गमेरिट् सरामादि रामधातुके नात्मपद इति लक्षणेनात्मपदे नेट्, ईशान्त हन्त्योरिति त्रिविक्रमः ।

ननु वामनान्त ऋधातो रीशान्तहन्त्योरिति त्रिविक्रमे कृते ऋरामवृद्ध्य इड़ वा सनीति कथं नप्रवर्त्तते ? तत्राह—लाक्षणिक ऋरामत्वादिति । ननु च तर्हि प्रोक्त लक्षणेन सङ्कातदीर्घाणां कृमृ प्रभृतीनामिश्रौ कथं विधीयेते, तेषामपि लाक्षणिकदीर्घत्वादिति चेत् ? उच्यतेऽवधीयताम्—धातुप्रत्ययागमानां हि सिद्धोपदेशत्वमुररीकृतं नत्वादेशस्य । ततः सिद्धोपदेशानामुतपत्तिनिमित्तञ्चौपदेशिकमेव भवितुमर्हति न तु लाक्षणिकम् । तस्मादिडागमस्योत्पत्ति निमित्तं दीर्घं ऋरामोऽपि स्वाभाविक एव मन्तव्यः । इरुरौ तु विरच्ची, तेन सिद्धोपदेशत्वाभात्यो निमित्तस्य लाक्षणिकत्वेनावसीयत इति धीः ।

बाल०—इटश्च । इड़ अध्ययने इत्यस्य स्थाने गमिर्भवति । जिगमिष्ठतीति एतुमिच्छतीत्यर्थः । द्विर्वचनमिति अरामसहितसरामस्येति शेषः । ननु सन्-यडोस्तु द्विर्वचनं सत्यं ब्रवीषि तर्ह्यत्र कस्य वा द्विर्वचनं कस्य वा परनिमित्तत्वं सम्भावनीयमिति, चेत् केनाप्युच्यते तदैवं वाच्यम् ‘अत्राद्यन्तवदेकस्मिन्निति न्यायेन सनः सरामस्य द्विर्वचनं परनिमित्तत्वञ्चेति । प्रतिषिष्ठतीति ‘नरारामस्येरामः सनी’ति अरामस्येरामः । एवमिकोऽपीति यत उक्तम् इण्वदिक् इति । इटश्चेति पूर्ववर्त्तनोऽपि इटः सन् सम्बन्धित्वमस्त्येवेति । उन्निदिष्ठतीति उन्दी क्लेदने ॥४४८॥

बाल०—ईर्ष्योऽपि ईर्ष्याम् इत्यस्य यिः द्विर्वचनं पक्षे सन् द्विर्वचनं इति सूत्रार्थः । ईर्ष्ययिष्ठतीति सारामसरामस्य द्विर्वचनम् । गमेरिट् नेति गमेरिट्

४५१. रुद वेत्ति मुष ग्रहि स्वपि प्रच्छः क्त्वा-सनौ कपिलौ ।

ग्रहि ज्या, आदौ हरिघोषत्वम्—जिघृक्षति ।

४५२. यवर्जित विष्णुजनान्ताच्चतुः सनोद्वादविष्णुजनादेः सेट् क्त्वासनौ कपिलौ वा ।

दिद्युतिष्ठते दिद्योतिष्ठते । परत्वात् चुकुटिष्ठति, चुकोटिष्ठति इत्यपि ।

यवान्तात्-कन्यी चुक्तोद्यिष्ठते, दिद्वि दिदेविष्ठति । विष्णुजनादेः किम्—

अमृता०—४५१. रुदेति । रुदिर् अश्रुविमोचने, विद ज्ञाने, मुष स्तेये, ग्रह उपादाने त्रिश्वप् शये, प्रच्छ ज्ञीप्सायामित्येत्यभ्य उत्तरौ क्त्वा सनौ कपिलौ भवतः । रुदविद मुषामग्रिमसूत्रेण विकल्पेन कपिलत्वे प्राप्ते नित्यतार्थमिह ग्रहणम् । ग्रहादीनान्तु सङ्कर्षणार्थम् । जिघृक्षतीति—उद्यग्रहगुहेभ्य इति नेट्, सङ्कर्षणः, हस्य ढः, आदौ हरिघोषत्वम्, षटोः कःसे, पत्वम् । स्वप्ये—मुषुप्सति । प्रच्छेत्रिट् वक्ष्यते—पिष्टुचित्पति ।

अमृता०—४५२. यवेति । चतुःसनोद्वात् यवर्जितविष्णुजनान्ताद विष्णुजनादेधातोः परौ सेटौ क्त्वासनौ विभाषया कपिलौ भवतः । पूर्वमीशसमीपादित्यादिना अनिट् सनोनित्यं कपिलत्वं विहितम्, इह तु सेट् सनौ वा । दिद्युतिष्ठत इति—द्युति स्वाप्योरिति नरस्य सङ्कर्षणः । ननु कुटादेरनृसिंहो निर्गुण इत्यनेन सनि कुटादे नित्यमेव गोविन्द निषेध उचित इति चेतत्राह—परत्वादिति । वैकल्पिक कपिल विधानस्य परत्वात् कपिलत्वाभावपक्षे निर्गुणं वाधित्वा भवत्येव गोविन्दः, परविद्धे वलवत्त्वादित्याशयः ।

प्रत्युदाहरति—यवान्तात्विति । किञ्च चतुःसनोद्वादिति किम्—विवर्तिष्ठते । सेडित्येव, अनिट् सन् तु नित्यं कपिलः, यथा—बुभुक्षते । दुओ श्वि गतिवृद्धयो रित्यस्य 'सन्नद्धपरे गौ चेति लक्षणेन विहितं सङ्कर्षण-विकल्पत्वं सन् परे णौ दर्शयति—शुशा-

सरामादिरामधातुके नात्मपदे इति लक्षणात् । अधिजिगांसत इति 'ईशान्तहन्त्यो'रित्यादिना त्रिविक्रमः । लाक्षणिकेति अन्यथा 'ऋरामवृभ्य इड् वा सनी'त्यनेन इड् वा स्यात् ॥४५०॥

बाल०—रुद । रुदिर् अश्रुविमोचने, विद ज्ञाने इत्येताभ्यां मुषधातोः ग्रह उपादाने त्रिश्वप् शये, प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् इत्येतेभ्यश्च परौ क्त्वासनौ कपिलौ भवतः । मुषेति मुष स्तेये क्रचादिर्द्वयोरपि ग्रहणम् । रुदवेत्तिमुषाणां सेट्वात् ईशसमीपादित्यादिना सनः कपिलत्वं न भवतीति अनेन विहितम् । जिघृक्षतीति कपिलत्वाद गोविन्दाभावश्च ॥४५१॥

बाल०—यव । विष्णुजनादेयवर्जितविष्णुजनान्ताच्चतुःसनोद्वाद्वातोः परौ सेट् क्त्वासमी कपिलौ वा भवतः । दिद्युतिष्ठत इति द्युतिष्ठाप्योर्नरस्य सङ्कर्षण' इति सङ्कर्षणः । मनु कुटादेरनृसिंहो निर्गुण इति कृतं, तर्हि चुकोटिष्ठतीति भवतीति चेतत्राह—परत्वादिति । पाक्षिक—कपिलविधानस्य परत्वात् कपिलविधानाभावपक्षे न निर्गुण-विधानमतो गोविन्दो भवत्येव । कन्यीति कनूयीशब्दे । दिविति । दिद्वि क्रीडादौ । इष्विति ।

इषु एषिषिष्टति । इवेःसङ्कर्षणो वेत्यादि शुशावयिषति शिश्वाययि-
षति ।

४५३. ऋपूज् स्मि अनूज् अशू कृ गृ दृ धृ प्रच्छ इत्येतेभ्य
इट्सनि ।

ऋगतौ प्रापणे च, ऋसृ गतौ—अरिरिषति । चिकरिषति, जिगरिष-
तीत्यनयोरिट्स्विविक्रमत्वं नेष्टम् । क्रादयस्तौदादिकाएव, प्रच्छ
साहचर्यात् । अन्येषान्तु—चिकीर्षतीत्यादि । कृ गृ हिंसायामिति
क्रचादावस्ति ।

वयिषतीति । सङ्कर्षणे वृष्णीन्द्रे सन्धौ च कृते पश्चात् स्थानिवत्त्वात् शो द्विर्वचनम्,
नरविष्णुजनानामादिः शिष्टः ।

अमृता०—४५३. ऋ पूत्रिति । सनि परे ऋधातो स्तथा पूज् पवने, स्मिड् ईषद्वसने
अनूज् म्रक्षणे, अशूदृ व्याप्तौ, कृविक्षेपे, गृ निगरणे, दृ आदरे, धृ अवस्थाने, प्रच्छ
जीप्सायामित्येतेभ्यश्चोत्तरे इडागमो भवति । ऋ स्मिड् दृ धृ धृडामेकसर्वेश्वरान्तत्वाद-
प्राप्ते, पूज् उद्य ग्रहेत्यादिना निषेधे प्राप्ते, अनूज्-अशूदृ विकल्पे प्राप्ते कृगृ इत्यनयोः
ऋरामवृभ्य इति विकल्पे प्राप्ते, तथा प्रच्छे रप्राप्ते किंविधानम् ।

अरिरिषतीति—गोविन्दः, इटः सन् सम्बन्धि सर्वेश्वरत्वात् तत् सहित ररामस्य
द्विर्वचनम् । इट स्विविक्रमत्वं नेष्ट भाष्यकारादिभिरिति शेषः । ऋराम वृभ्य इति
लक्षणेन विभापया यः त्रिविक्रमो विहितः स नेष्यत इत्यर्थः । अन्येषामिति—तुदादि
मित्रानामिट् नेत्यर्थः । तेन गृ शब्दे क्रचादि—जिगीर्षति, जिगरिषति । धृ अववन्धने
भ्वादिः—दिधीर्षति । अशूदृ इति सानुवन्धनिर्देशाद अश भोजने इत्यस्य निरासः ।

इषु इच्छायाम् । अषिषिष्टतीति सारामसरामस्य द्विर्वचनम् । चतुःसनोद्वादिति किं
र्वत्तित्वा विवर्तिष्ठते । शुशावयिषतीति स्थानिवत्त्वात् शौर्द्विर्वनम् ॥४५२॥

बाल०—ऋपूज् । सनि परे ऋधातोः, पूज् पवने, स्मिड् ईषद्वसने, अनूज् म्रक्षणा-
दिषु, अशूदृ व्याप्तौ, कृ विक्षेपे, गृ निगरणे, दृ आदरे, धृ अवस्थाने, प्रच्छ जीप्सायाम्
इत्येतेभ्यश्चोत्तरे इट् भवति । ऋ स्मिड् दृ धृडाम् एक सर्वेश्वरत्वादप्राप्ते पूडः ‘उद्यये’
त्यादिना निषेधे प्राप्ते अनूज् अशू इत्येवयोरुदित्वाद्विकल्पे प्राप्ते कृ गृ इत्येतयोः ‘ऋराम-
वृभ्य इट्वा सनीत्यनेन विकल्पे प्राप्ते प्रच्छः शकादित्वादप्राप्ते विधानम् । अरिरिषतीति
इट सन् सम्बन्धिसर्वेश्वरत्वात्तत्वसहितं ररामस्य द्विर्वचनम् । नेष्टमिति पूर्वचार्यरिति शेषः ।
अन्यथा ‘ऋरामभ्य’ इत्यादिना पाक्षिकत्रिविक्रमः स्तात् । क्रचादय इति चत्वार इत्यर्थः ।
तौदादिका एवेति गृह्यते इति शेषः । हेतुमाह—प्रच्छेति । अन्येषामीति तौदादिकाना-
मित्यर्थः । तत्र कृधातोरतौदादिकत्वमाह—कृ गृ हिंसायामितीति । गृ शब्दे इत्यपि
क्रचादावस्ति दृ धृडोस्तु अतौदादिकत्वं न प्रसिद्धमिति ज्ञेयम् ॥४५३॥

४५४. इवन्त ऋथ भ्रस्ज दन्भु श्रि ऊर्ण यौति भरति ज्ञापि सनि
तनि पति दरिद्राभ्य इडवा सनि ।

ज्ञपि श्रौरादिको हेतुण्णन्तश्च । दिवु-छस्य श इत्यादि, द्विर्वचन निमित्त
सर्वेश्वर इत्युक्तत्वादूठि यत्वे च कृते द्विर्वचनं न तु स्थानिवत्—दुद्यूषति
दिवेविषति । भ्रस्ज—विभ्रज्जिषति विभ्रक्षति । श्रि-ईशान्तहन्त्यो-
रिति शिश्रीषति, गोविन्दस्य नित्यत्वात् शिश्रयिषति । तितनिषति ।

अमृता०—४५४. इवन्तेति । सनि परे इवन्ता दिव् सिव् प्रभृतय स्तेभ्य स्तथामृतु
वृद्धौ, भ्रस्ज पाके, दन्भु दम्भे, श्रिग्र सेवायाम्, ऊर्णग्र आच्छादने, युमिश्रणामिश्रणयोः, भृत्र
भरणे श्वादिः, ज्ञपि श्चुरादिर्घन्तश्च, पणु दाने तनादिः, पण संभक्तौ श्वादिः, तनु
विस्तारे, पत्लृ गतौ, दरिद्रा दुर्गतौ इत्येतेभ्यश्चोतरे इडवा स्यात् ।

यौति भरतीत्यनयो स्तिपा निर्देशात् युत्र् वन्धने क्रचादि स्तथा दुभृत् जुहोत्यादिश्च
वारितौ । ऊठि यत्वे च कृते द्विर्वचनमिति—दिवु धातोः प्रयममेवं द्विर्वचने कृते तु
दिव्यूषतीत्येव—मनिष्ठरूपं सिध्येतेत्यभिप्रायः । स्थानिवत्त्वन्तु न स्यात्, तत्र द्विर्वचन
निमित्तस्य सनः सर्वेश्वरत्वाभावादिति वीजम् । इवन्तत्वेन विकलिपतेद्वादिद् पक्षे तु
दिवेविषतीति । नेट् सनः कपिलत्वविरहादव गोविन्दः । विभ्रज्जिषतीति सस्य जो जे ।
विभ्रक्षतोति—जविधानसूत्रे तत्रैव—‘न तु वैष्णवे’ इति निषेवानान्नहि सस्य जः, किन्तु
छशोरित्यादिना जस्य पः, पठोः कः से इति पस्थ कः, ततः स्कोरिति धातोः
सरामहरः । नित्यत्वादिति—त्रिविक्रमे कृतेऽपि नकृतेऽपि गोविन्दो भवेदेवेति तस्य नित्य-
त्वेन हि त्रिविक्रमो वाध्यत इति भावः ।

बाल०—इवन्त । सनि परे इवन्ता दिव-सिव प्रभृतयस्तेभ्यः ऋथु वृद्धौ, भ्रस्ज
पाके, दन्भु दम्भे, श्रिग्र सेवायाम्, ऊर्णग्र आच्छादने, युमिश्रणामिश्रणयोः, भृत्र
भरणे इत्येतेभ्यः ज्ञपे: सनधातोः तनु विस्तारे, पत्लृ गतौ, दरिद्रा दुर्गतौ इत्येतेभ्यश्च उत्तरे इड-
वा भवति । यौतीति निर्देशो युत्र् वन्धने इत्यस्य क्रचादे निरासार्थः । भरतीति निर्देशात्
दुभृत् धारणपोषणयोरित्यस्य जुहोत्यादे न ग्रहणम् । सनीति सनु दाने तनादिः, स्वन
सम्भक्तौ श्वादिद्वयोरेव ग्रहणम् । चौरादिक इति ज्ञप मारणादौ चुरादिः अस्य घटा-
दित्वमप्यस्तीत्येव वक्षते । हेतुण्णन्तश्चेति प्रयोजकण्णन्तज्ञाधातुरित्यर्थः । मारणादिपु-
तस्य घटादित्वात् ज्ञपीति सिद्धम् । द्विर्वचनमिति तु सर्वेश्वर इत्युक्तत्वादिति स्थानिवत्त्वा-
त भावे हेतुः । अत्र द्विर्वचननिमित्तस्य सर्वेश्वरता नास्ति । विभ्रज्जिषतीति ‘सस्य जो जे,
न तु वैष्णवे’ इत्यनेन सस्य जः । शिश्रयिषतीत्यत्र ईशान्ते’त्यादिना त्रिविक्रमः कस्मान्न
भवतीत्याशङ्क्य समादधाति गोविन्दस्येति । त्रिविक्रमे कृते न कृतेऽपि गोविन्दो भवतीति
गोविन्दस्य नित्यत्वम् । अत्यन्तिविक्रमभावः । न तु किमर्थमिदमुच्यते । अत्र सनः परतैव
नास्ति, इटा व्यवधानात् । उच्यते सनो वैष्णवादीति विशेषणाभावात् त्रिविक्रमः स्यादत-
उक्तं गोविन्दस्य नित्यत्वादिति ॥४५४॥

४५५. तनोते रुद्धवस्य त्रिविक्रमो वैष्णवादि सनि वा ।

तितांसति तितंसति ।

४५६. दम्भो धीप्स धिप्सौ, ऋध ईर्त्सः, ज्ञेज्ञीप्सः, आप ईप्सः, मीनाति मिनोति मानां मित्सः, दामोदराणां दित्स धित्सौ, रभ लभो रिप्स लिप्सौ, शकः शिक्षडः, राधो रित्सो हिंसायाम्, पत् पदोः पित्सः, मुक्तोऽकर्मकत्वे मोक्षडः, मुमुक्षडावनिट् सना सह ।

दिदिभिषति, धिप्सति धीप्सति । अर्दिदिषति ईर्त्सति । ज्ञेश्चुरादित्वं घटादित्वञ्च—जिज्ञपयिषति ज्ञीप्सति । ईप्सति । डुमिग् मिग् मित्सति मित्सते । मा-नित्सति । माड् मेड्—मित्सते । डित्वात् शिक्षते इत्यादि ।

अमृता०—४५५. तनोतेरिति । वैष्णवादौ सनि, अर्थादनिट् सनि परे तनोते रुद्धवस्य त्रिविक्रमो वा स्यात् । तितांसतीतिद्वये अविष्णुपदान्तस्य नस्य विष्णुचकम् ।

अमृता०—४५६. दम्भ इति । सर्वत्र अनिट् सना सहेति सम्बन्धः । तत्र दम्भे नरादशनं, प्रथमस्वर स्थले तृतीय चतुर्थ स्वरत्वञ्च निपात करम् । ऋव जपि आपां चतुर्थ स्वरत्वं ज्ञेनरं रादर्शनञ्च । आपः सहजानिट्सु पाठादिह निपातार्थं ग्रहणं ज्ञेयम् । मीनाति प्रभृतीनां मरामस्य तरामः, अन्त्य सर्वेश्वरलोपश्च निपातकरम् । दामोदरस्य तु केवलमन्त्यसर्वेश्वरलोपः । शकइति—शकमर्षणे दिवादिः, शकलृ स्वादिः द्वयोर्ग्रहणम्; अत्रात्मपदं निपातात् जिज्ञासायामेव । शकः सनन्तात् पृच्छायामिति वक्ष्यमाणात् । धातो रौपदेशिकार्थस्येच्छायान्तु परपदञ्च भवति, पूर्वधातुवत् सनः परपदादिरिति रीत्यनुसारतः । यथा—शिक्षतीति काशिका, शिक्षति शिक्षत इति कालापादयश्च । मोक्षतांत—अत्र नरस्य गोविन्द आत्मपदञ्च निपातफलम् ।

बाल०—तनो । वैष्णवादि सनि परे तनोतेरुद्धवस्य त्रिविक्रमो वा भवति । तितांसतीति 'अविष्णुपदान्तस्ये' त्यादिना नस्य विष्णुचकम् ॥४५५॥

बाल०—दम्भो । दम्भधातोः स्थाने अनिट् सना सह धीप्सधिप्सौ निपातौ भवतः । अनिट् सनेति सर्वत्र योज्यम् । किन्तु अनिडिति विशेषणं कुत्रचित् सार्यक कुत्रचित् निरर्थकमिति ज्ञेयम् । दन्भ प्रभृतिषु इटः सम्भवात् सार्थकत्वम् । आप प्रभृतिषु तद-सम्भवात् निरर्थकत्वम् ॥

ऋध । ऋधः स्थाने ईर्त्सो भवति । ज्ञेः सुगमम् । आप सुगमम् । मीना । मीत्र् हिंसायां, डुमिग् प्रक्षेपणे इत्येतयोर्माधातोश्च स्थाने मित्सो भवात् । मेति मा माने अदादिः, माड् माने ह्वादि दिवादिश्च, मेड् प्रणिदाने श्वादिः त्रयाणामेव

राध—प्रतिरितसति । हिंसायां किम्—आरिरातसति । मुच—मोक्षते वत्सः, बन्धनान्निष्कामितुमिच्छतीत्यर्थः । एवं मुमुक्षते । सकर्मकत्वेतु—मुमुक्षति वत्सं कृष्णः । बन्धनान्निष्कामयितुमिच्छतीत्यर्थः । दरिद्रा—दिदरिद्रिष्टिं दिदरिद्रासति द्वयमपीदं भाष्यमतम् । वैष्णवादि सन्धालोप इत्येके, किन्तु दुरुच्चारणत्वान्नोदाहरन्ति । षणु दाने—जन खन सनामित्यादि,—सिषासति इत्यादयो ज्ञेयाः ।

भू णिन् सन्, वृष्णीन्द्र स्थानिवद्भावाद् भूद्विर्वचनम्, नरोद्वयस्येतीत्वम्—विभावविष्टिः । यु—यियावयिष्टिः; स्तु—सिस्त्रावयिष्टिः । अद्वयपरत्व एव, नत्विह—वुभूषति सुखूषति ।

क्रमशः इट् पक्षाणि निषात पक्षाणि चोदाहृतान्येव मूले । तत्र ऋध दन्तम् जपीनाम्—इवन्तेत्यादित्यादिना विकल्पितेट् त्वम् । जपे धटादित्वादुद्व वामनः । आरिरातसतीति—आराधयितुमिच्छतीत्यर्थः । शकादिषु पाठान्नित्यमिट् । आलोप इत्येक इति—दरिद्राते रारामहरो वैष्णवादि सन् णकटन वर्जितरामधातुक इत्युक्तलक्षणे वर्जन विषये सनं ननिवेशयन्ति ते । ततश्च तन्मते सनि त्वा लोपः सम्भवति, किन्तु क्लिष्टोचार्यत्वान्न व्यवह्रियते तैरपीत्यर्थः । सिषासतीति—इवन्त श्रद्धेत्यादिना विभाषयेट् त्वम्, इट् पक्षे तु सिसनिष्टिः । इत्यादय इति—यियविष्टि युयूषति, ऊर्णु नविष्टि ऊर्णु नुविष्टि, विभरिष्टि वुभूषतीति ।

वृष्णीन्द्र स्थानिवद्भावादिति—एन्तभूधातोः सनि णौ कृतं स्थानि वदिपरिभाषया सङ्गात वृष्णीन्द्रस्य भौरामस्य स्थानिवत्त्वे भूरामस्य द्विर्वचनमिति भावः । सिस्त्रावयिष्टीति—स्तु णि सन्, स्तवति शृणोतीत्यादिना नरोरामस्य वा इरामः । तदभावपक्षे—सुसावयिष्टिः । नत्विहेति—भूधातोरिहाद्वयपरत्वविरहात् स्तवति शृणोतीत्यादिना नरस्य नेत्वमित्यर्थः । सुमूषतीति—केवलसनन्त, अत्रापि पूर्ववनेत्वम् ।

ग्रहणम् । दामो । सुगमम् । रभ-लभोः स्थाने रिप्स-लिप्सी भवतः । शकः सुगमम् । राधोः । हिंसायामर्थं वर्तमानस्य राध ससिद्वावित्यस्य स्थाने रिप्सो भवति । पत । सुगमम् ।

मुचोः अकर्मकत्वे विवक्षिते गति मुच्लृ मोक्षणे इत्यस्य स्थाने मोक्षङ् मुमुक्षडौ भवतः । उ इत् । दिदमिभषतीति इट् पक्षे । जिज्ञपयिषतीति घटादित्वात् उद्वयस्य वामनः । मित्सत इति डित्वात् पक्षे आत्मपदम् । डित्वादिति आत्मपदमिति शेषः । शिक्षते इति शिक्षतीत्येके । प्रतिरितसतीति हिंसामिच्छतीत्यर्थः । आरिरातसतीति आराधनमिच्छतीत्यर्थः । निष्कमितुमिति निर्गन्तुमित्यर्थः । दिदरिद्रिष्टिं 'आरामहर' इत्यादिना आरामहरः । द्वयमिति पदद्वयमित्यर्थः । मतमिति सम्मतमित्यर्थः । आलोप इति आरामहर इत्यर्थः । दुरुच्चारणत्वात् कष्टोच्चारणत्वात् । सिषासतीति 'ईश्वर हरि-

४५७. नरात् स्तौति ष्यन्तयोरेव षत्वं सनः षे ।

४५८. नतु सह स्वद स्विदाम् ।

तुष्ट्वष्टति । द्युतिस्वाप्यो नरस्य सङ्कुर्बणः—सुष्वापयिषति । नान्यत्र षत्वम्—सिच क्षरणे, सिसिक्षति । नरनिमित्त एव निषेधादिह तु स्यादेव—प्रतीष्यति, परिषिष्यक्षति । पूर्वत्रेश्वर हरिमित्रेत्यादि प्रवर्त्तते: परत्र च परिनिमित्तकमुभ्योः षत्वं वक्ष्यते । सनः षे इति किम्—तिष्ठासति । सहादे स्तु ष्यन्तत्वेऽपि न स्यात्—सिसाहयिषतीत्यादि ।

४५९. इच्छा सनन्तान्न सन् ।

अमृतात्—४५७. नरादिति । सनः षे परे (जातषत्वे सनः षे इत्यर्थः) ईश्वरभूतनरादुत्तरस्य स्तौते: ष्यन्तस्य चैव षत्वं भवेन्नान्यस्य । सिद्धेऽपि पुनरेवकारेणान्यद्व्यावृत्य एतौनियमितौ ।

अमृतात्—४५८. नत्विति । सह मर्षणे, स्वद आस्वादने, ग्रिस्विदा गात्रप्रक्षरणे इत्येतेषां ष्यन्तत्वेऽपि सनः षे परेऽपि षत्वं न भवति ।

सुस्वापयिषतीति—ग्रिस्वप् शये ष्यन्तात् सन् । सिसिक्षतीत्यत्र सनः षे परेऽपि ष्यन्तत्वाभावान्न षत्वम् । प्रतीष्यिषतीति—प्रति पूर्वाद इणो गत्यर्थं सन् । सनः षे परेऽपि नरादेव नियमादिह तदभावेन धातोः परस्य सरामस्य मूर्द्धन्यत्वं भवेदेव । इह धातोरिरामात् सरामो नतु नरादिति च लक्षितव्यम् । तिष्ठासतीत्यत्र सनः सस्य षत्वाभावान्नास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः ।

अमृतात्—४५९. इच्छेति । इच्छार्थे विहितात् सन उत्तरे पुनः सन् न भवति । तथा हि भाष्ये—शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मनुवर्थिकः । सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सनन्तान्नमित्रेत्यादिना विरिच्छिसस्य षत्वम् । सिसाहयिषतीति स्वति-शृणोति-द्रवति-प्रवति-प्लवति-च्यवतीनां वेत्यनेन ईत्वम् । द्रुभूषतीति पर्वगस्य अद्वयपरत्वाभावात् नरद्वयस्येत्यादिना नात्र ईत्वम् । सुमूष्पतीति सुधातोर-द्वयपरत्वाभावात् स्वतीत्यादिनात्र ईत्वम् ॥४५६॥

बाल०—नरात् । सन् सम्बन्धिनि मूर्द्धन्ये षे परे नरादुत्तरस्य सस्य षत्वं भवेत्, स्तौतिष्यन्तयोरेव भवति नान्यस्य ॥४५७॥

बाल०—नतु सह मर्षणे, स्वद आस्वादने, स्विदा गात्रप्रक्षरणे इत्येतेषां ष्यन्तत्वेऽपि षत्वं न स्यात् । तुष्ट्वपतीति स्तोतुमिच्छतीत्यर्थः । सिसिक्षतीति षिच्चिर् क्षरणे । नरनिमित्त इति षत्वविशेषणम् । प्रतीष्यिषतीति अवेश्वरनिमित्तकं षत्वम् । पूर्वत्र प्रतीष्यिषतीत्यत्र । परत्र परिषिष्यिषतीत्यत्र । तिष्ठासतीति अत्र सन् सम्बन्धिनो मूर्द्धन्यस्य षस्य परत्वाभावात् षत्वे न विरोधः ॥४५८॥

स्वार्थं सनन्तात् स्यादेव—जुगुप्तिसंषेते । अनरस्येति विशेषणान्न
द्विर्वचनम् ।

॥ इति सन्नन्ताः ॥

सनिष्यते ॥ इति ॥ शैषिका मत्वर्थीयाश्च प्रत्यया स्तद्विता: । तद् प्रकरणे हि तद् विवृति
द्र्वद्वया, इह तु सनन्तान्न सनित्येव प्रासङ्गिकम् । सनन्तादपि सरूप प्रत्ययः सन्
नेत्यन्वयः । इह इच्छेति विशेषणम्, तेन स्वार्थं सन्नन्तात् सरूपातिरिक्तः (इच्छा सन्)
सन् स्यादेवेति व्यज्यते ।

॥ इति श्रीहरिनामामृते व्याख्यातः सन्नन्तः ॥

बाल०—(क) इच्छा । इच्छा सनन्ताद्वातोरुत्तरे सन् न भवति । स्वार्थसन्नन्तात्
स्यादेवेति निषेधाभावादिति शेषः । जुगुप्तिसंषेति जुगुप्तितुमिच्छतीत्यर्थः ॥४५८॥

॥ इति सन्नन्ताः ॥

